1

Вийшов я з хати" а на вулиці темно й глухо. Сніги після хатнього світла, як здалося мені, біліли меркло й холодно, смуги густої нічної темряви лежали за кучугурами, а в холодному небі, десь високо-високо над землею, тривожно гули літаки. Я їх знаю по гулу: гу... гу... гу... То німецькі бомбовози. Важкий, неприємний гул, якийсь вібруючий, переривчастий, од нього глухим, напруженим дзвоном дзвенить перемерзле повітря і щось ніби свердлить, нудить душу. До переправи летять, в бік Дніпра. Заворушилась німчура. Фронт, як видно, і до нас посувається.

Беру під хатою ключку, щоб наскубти соломи. Важку залізну ключку ми так вичовгали й відшліфували за зиму руками, що вона аж зблискує зараз проти вікна: гостра, замашна штука, я з нею бігаю на ставок і на річку і, як треба, за два-три удари пробиваю лунку в найтовщій кризі; лягай тоді і пий воду, під кригою вода тепла, з неї аж біла пара пашить.

Йду попід хатою. Сніг вирипує під ногами. Легенький, проте гострий вітерець шпарить мені в обличчя, ніс аж злипається від сухого морозу. Після хати й тепла якось страшно одразу вийти за причілок — давить і відлякує тягуча, настояна тьма, яка пливе зі степу. Між погребищем і сараєм зяє темний провал до берега, там стоїть сиза, а далі густо-синя, а далі з крутою чорнотою ніч; десь там німі скрижанілі гони й поля до самого фронту, заметені балочки, засипані чахлі деревця, вершечки яких ледь-ледь виглядають з-під снігу; і віє з ночі холодом, порожнечею, мертвою тишею степів.

...Тільки з неба гудуть і гудуть фашистські літаки, та видзвонює від приглушеного гулу скляне на морозі повітря.

В провалі за погребом щось шелестить і горбиться, і мені здається: як тільки я ступлю туди, за вугол, так і навалиться на мене щось дике й

волохате, вчепиться зубами в спину. Краще постояти тут, щоб тіло й душа трохи звикли до темряви.

Ключку беру міцніше і йду на той шелест, на пронизливий вітрець. Иду і протикаю перед собою темряву. Ага, ось вона! Понуро горбиться наша копиця соломи. Правда, то й не солома, а перемерзле кукурудзиння, соняшничиння, бур'ян. І трохи домішано туди житнього обмолоту. Снігом занесло копицю, біла шапка на її вершку покосилася, з'їхала набакир. Мабуть, скоро впаде наша убога скирточка, бо я її обібрав з одного боку і вискуб у ній велике й глибоке темне кубло.

Підступаюсь ближче і тут... Аж отерп, занімів од страху і ключку мало не випустив. Хтось там стоїть, їй-богу! Стоїть у дуплі, сірий, весь у снігу, очі лихоманно горять. І труситься чи зуби на мене ціпить — хтозна! Я хотів ключкою, а воно хукнуло на мене, спробувало відкашлятися.

"Вовк!" — холодними іскрами пальнуло мені в голову. Я кинув ключку і одлетів геть.

— Ану! Ти! Пшов! — спробував я був крикнути, та голос примерз, застряв у горлі.

Присипане снігом, воно ворухнулося в кублі і наче тілом, лапою (мені здалось — загрозливо) потяглось до мене. Я рвонув так, що загубив у снігу валянок; пролетів повз погребище і впав на порозі. Вже потім згадав (чи просто у вухах прошелестіло мені), що те, в дуплі, ніби озвалося. Глухо, вистукуючи зубами, спитало: "Нім... Нім-ці є в селі?" Та де там, зараз і не таке могло приверзтися мені.

Вбіг у хату й крикнув:

— Мамо! Вовк! Під соломою стоїть!

Мати саме вигрібала холодний, збитий в тверді коржі попіл (а докупи злипається попіл тільки на мороз). В куфайці, перев'язана хусткою, вона важко й незграбно випростала спину і подивилася на мене мовчки і ніби трохи сердито.

— Отако! Вже й вовки у нас завелися в селі. Мабуть, пес якийсь приблудний сховався. Прогнав би його.

Та, видно, в моїх очах вона побачила щось таке, що занепокоїло і її, бо вступила в калоші і, вже сама стурбована, почовгала з хати.

Я ковзнув на лежанку, в той куток, де руда потріскана глина ще ледь-ледь дихала теплом. І мені соромно стало: матір погнав на мороз... Вслухався в шерхоти за вікном, руки ховав за спиною, в тепло, а пальці чогось трусилися, і все ще в душу дивилися мені оті два морозні, гарячі вогники з кубла.

Ось заскрипів сніг під: хатою, та не так, як під маминими валянками, а сильніше. Хтось ніби шкорбав, плутав ногами, ступав якось задерев'яніло. А потім торгнуло дверима, в сінях почулося, як мати до когось балакає чи когось тягне. Двері в хату розчинилися, і я побачив: мати не сама... Вона вела, пропихала поперед себе когось у снігу, закутаного. То була жінка, а може, стара баба, одягнена хтозна в що; на ній горбилося, виглядало одне з-під одного: тілогрійка, ватник, мішковина, довге, здається, чоловіче пальто, а зверху стара обношена хустка, навхрест обв'язана під руками. Видно, жінка так смертельно задубіла, заклякла на морозі, що вся тіпалася і все в ній торохтіло й вистукувало з якимось глухим крижаним стукотом. І голову їй було нелегко повернути — цілий вузол на голові, і все те в снігу, в білому інеї; та коли вона повернулась і глянула в мій куток, я так і прилип до стіни: то була вона!.. То вона злякала мене там, у темному кублі під скирточкою. Холодний, з лихоманним блиском, нездоровий вогонь світився в її очах; і очі її поглядали на мене сторожко і теж з кубла, з-під настовбурченої, низько опущеної хустки, яка геть обледеніла й видзвонювала намерзлими крижинками.

— Сюди, на лежанку,— топталася коло неї мати й пропихала її в куток.— Зараз я соломи внесу, затоплю.

Видно було, що жінка не могла ні йти, ні розігнутися; наскрізь, до кісток промерзла вона, залубеніла на вітрі й морозі. Мати якось всадовила її на моє місце; попробувала була й ноги покласти на лежанку, та ноги не гнулися, мов дерев'яні, звисали додолу.

Так і залишила її мати, побігла з ряденцем по солому.

Жінка в лахмітті сиділа, безсило приплющивши очі; голова її билась і стукотіла об стіну. Але й сліпа від холоду, вона не випускала з своїх рук невеликий дорожній вузлик.. Хтозна, що там ховалося в тому старцівському вузлику, який там. був скарб, а тільки жінка чіпко й міцно притискала його до себе, аж вдавлювала під груди. Руки її, плечі, підборіддя — все в ній тремтіло й колотилося, і холод виривався з неї з дрібним тіпанням і дрижанням тіла. "Ху-ху-ху!" — виганяла вона із себе стужу. (А тут ще сичання і гострий морозець від соломи, яку мати внесла знадвору і кинула оберемком до передпіччя.)

Довго дмухала мати в плиту, поки загорівся вогонь. Я знаю, коли з натугою дмухати та ще коли голодний, то в голові одразу тьмяніє, все— йде обертом, стеля й долівка пливуть і перевертаються в очах, і тоді треба швиденько вхопитися за що-небудь, краще за стіну, бо можна й брикнутися з ніг. Мати теж постояла на колінах, погано їй стало, млосно, переждала, поки гарячі іскри й кружала' відмерехтіли їй в голові, а тоді поставила воду в казанку на чай. Щось подумала, згадала і внесла з сіней жмутик вишневого гілля, то я наламав його у нашому саду: добрий чай з вишневих гілок. Коли завариться, пахне на всю хату особливим, вишневим духом, трохи терпким і гіркуватим од клею, а навар від нього аж золотом світиться, густий червоний навар з вишневої кори.

Вогонь розгорівся, весело гоготів у плиті. Скоро полинув у хаті благодатний дух тепла, чадного димку з-під конфорок, а ще — вишневих галузок, які набрякали в казанку на гарячій парі. Та й чужа жінка почала відтавати. Заблищали дрібні краплинки води на її відстовбурченій хустці; мокрими латками взялося пальто й вузлик в її руках; ціла калюжа води натекла на лежанку від снігу й криги, що понамерзали до неї. Ожила жінка і чогось насторожилась, пригнула голову і якось дивно, ніби вглядаючись в щось віще й потаємне, втупилася довгим, трохи моторошним поглядом у наше вікно.

— Горить,— мовила глухо й здавлено.— Пожар небесний. Птиця Сімург вогонь несе на крилах. Все спалить пір'ям своїм червоним — хати й сніги, і лісочки, і окопи їхні гаспидські, не втечуть вони, спостигне їх кара, змііїв окаянних. Бачите, горить! — Вона ткнула пальцем у наше замерзле вікно і вмовкла.

А ми з матір'ю переглянулися: аж морозом війнуло від жінки. В її голосі, в скрючених пальцях було щось темне з ночі, з холоду, з неприкаяних блукань у снігах і заметах, щось на-страшливе, ніби не від здорового розуму.

Мати й топити покинула. Аж спохмурніла на обличчі. І теж якось приглушено Мовила:

— Ради бога, що ви балакаєте? Ніде не горить... То в сусідів топиться, і вогонь одблискуе в шибках. А ви вспокойтесь, сидіть, погрійтесь.

— Е-е, тихо, тс-с! — знов таємничо й зловісно пригнулася жінка.— Я бачу, бачу: німці. Он вони повзуть садом, снігами крадуться. А з неба — птиця Сімург, з жаром на крилах, вона всім відомстить, всім їм, зміям окаянним, і за Павлика, за сина мого кроткого, і за покривало біле, за подушку, обілляту невинною кров'ю...

Нервово здригнулась вона, мабуть, від страшного видіння-спогаду і вже сама до себе, з глухим бурмотінням заохкала і застогнала:

— Мати свята, мати-заступниця, за що ти забрала сина мого золотого, ти й так скарала його в малолітті, тяжко покривдила бідного.

Вона схлипнула тихо, одвернулася, хотіла рукавом витерти очі, та руки й досі не слухались її, не гнулися.

В змученому шепотінні цієї жінки чулося бездонне горе, тяжкі блукання, все те, що принесла вона з ночі,, з темряви, з холодних степів. Моторошно було слухати її бурмотіння — про що, про кого? Якась хтозна-звідки, немовби з печер, доп'ята птиця Сімург, що несе вогонь і жар на своїх крилах. А ще — біле покривало і залита кров'ю подушка, нещасний, загадковий для нас її син Павлик, кимось і колись, мабуть, дуже скривджений, а недавно вбитий, чи що?.. Мати наша сама крадькома схлипнула в поділ, бо горе не обминало й нашу хату, і хутчіше заклопоталася коло жінки. Взяла солдатську алюмінієву кар-навку, вдавлену і погнуту з боків і від того кривобоку, набрала з казанка вишневого чаю і подала жінці просто з клубком пари:

— Нате гаряченького. В хустку, в хустку вкутайте, погрійте собі руки, вони у вас заклякли, як шурпаки.

Допомогла вгорнути посудину в краєць її хустки, вмостила все те в руки.

— Грійтесь і пийте. Хай душа після морозу потроху відтане. Жінка схилилась над карнавкою, над гарячою парою, та

видно було: не чула ні вишневого духу, ні лоскоту пари й тепла. Так і застигла з гіркими думками своїми, які не покидали її. Глибоко-глибоко десь, в перемерзлій душі, серед ночі й темряви блукали її думки, лице

стало хмурим і замкненим. Потім зворухнула бровою, втупилась поглядом в чай:

— Летить... Птиця Сімург... Крилами у вікна, в шибки б'є, тріпоче. Буря гуде з снігом.

— Пийте, пийте, поки тепле,— на своє навертала мати. Спробувала пити жінка, але зуби стукотіли об край карнав-

ки, вода полилася на груди. Трохи перечекала вона, а тоді великими ковтками, хапливо, обпікаючи горло, випила гарячий, шпаркий навар.

Стомилася від питва, прихилилася до стіни і в скорботному безсиллі заплющила очі. Мати моя забрала у неї посудину з рук, шепнула: "Спіть..."

Ми примовкли, щоб не тривожити її. Самі теж погрілися коло крутого вишневого окропу, а перегодя все-таки поворушили її, щоб трохи роздягти і підкласти під спину подушку. І коли ми вдвох стягли вогке пальто, а заодно мокру й важку хустку, ватник і ще якесь вузлувате дрантя, нас раптом щось зупинило. Ми стояли й з деяким острахом кліпали очима. Вір не вір, а трапилося ніби диво, якась нічна химерія: ми не впізнали жінки. Це була зовсім інша людина. В хату ввійшла огрядна, незграбно закушкана тітка, справжня сільська сторожиха, мати ледве пропхала її в двері. А тут сиділа сива сухенька жіночка, років їй, мабуть, тридцять п'ять, плечі й груди — як у дитини. Сива куделька на кілочку, та й годі, так її можна було назвати.

Х лице — страждальницьке, зотліле в горі, з виснаженими впа-лими щоками. Навіть зараз, уві сні, вона часто зморгувала й посіпувала сухими нервовими повіками; неспокійно дрімала вона, ховаючи од нас змучене, чорнувате з холоду обличчя, посічене дрібними зморшками, і не покидав її вираз гіркого страждання й турботи.

Мати обережно причесала їй коси, а волосся у неї біле-біле, посріблене, ріденьке, зовсім посивіле, прим'ялося й прилипло до невеличкої, мовби присушеної голівки. Не жінка — сива скорбота сиділа перед нами.

Ми її роздягали, ворушили, і вона слухняно підставляла руки й плечі, і дрімала, дрімала стривожено, стуливши в болючій гримасі губи. Та коли я взявся за вузлик, вона раптом прокинулася, злякано підібрала ноги й затулилась од нас ліктем.

— Не тре!., не треба. Це мій. Це синочка вузлик. Тут лежить воно, його горе...

Потягла до себе вузлик, довго шпорталась, ховала своє добро в подолі. Так, таким голосом вона сказала "не треба" і "тут горе його лежить", що ми з матір'ю на якусь мить застигли, переглянулись, а я подумав: "А що там справді? Може, дитяче волоссячко або попілець захований?"

Погляд у неї став осмисленіший, якась настороженість, стурбованість, тільки не химерна, а вже наче справжня, жива, відбилась на її лиці.

— Тихо, страшно тихо надворі,— промовила вона й голову схилила набік, прислухаючись до тиші.— А німці, є німці у вашому селі?

— Та що вам ті німці? Ви як билина в степу, снігом замело, морозом прибило, нащо ви їм, нещасна жінка? Он погримує в небі, фронтом, смаленим запахло, і вони тепер никають, ховаючи голови в плечі, на темні кущі оглядаються... Нема зараз фашистів на нашому кутку.

— Е-е, ви не знаєте,— похитала вона сивою головою, і лице у неї одразу стемніло, затрепетало всіма болючими жилками.— Вони шукають мене, окаянні. Вони скрізь шукають мене, по всіх степах і селах. Вони

прийдуть і сюди, у ваше село. Т-с-с, послухайте: сніг ніби рипить... Нагніться ближче до мене. Я вам щось скажу,— вона таки примусила нас нагнутись до неї.— Я їх спалила, чуєте? Спалила в своїй хаті. Разом з полковником, п'яним, отим, що чорною міткою на голові мічений. За сина, за Павлушу. Спалила гадів!

Оглянулась, а тоді просто впритул, нервово, гарячими од простуди, чи що, розширеними очима глянула на нас, мені й матері в очі. Я не витримав того погляду, одвернувся: такий темний вир, такий пропасний, лихоманний вогонь палахкотів

на дні її єства; що мені страшно стало, геть не по собі, ніби жаром і крижаним морозом обсипали груди й спину. Я подумав: вона й справді щось накоїла, ця пропаща жінка,'могла десь і хату підпалити, а з горя й відчаю зав'язати собі попілець у вузлик.

Одне слово, ми вклалися спати, проте не спали до пізньої ночі. З свого кутка, з лежанки, кутаючись у пальто і напівси-дячи, раз по раз неспокійно поглядаючи на вікна, жінка постогнувала й поохкувала, та все розповідала й розповідала нам про своє горе. Майже до самого світанку ми слухали одну з страшних історій, яких наслухались цієї зими вдосталь. А люду, нужденного й неприкаянного або сліпого і злого від крові, перебувало у нас за цю зиму, перебуло та перебуло.

2

Перед тим як задуло холодною сніговою бурею, вступили в село власовці. Після тиші й німоти — гул, стукіт, вештання, чужі безцеремонні голоси по всіх дворах. Ввійшла в хутірець галаслива, відверто груба, весела зеленошинельна мужва, яка не приховувала свого продажництва і ніби похвалялася набутою в тилах жорстокістю: власовці тут же, перед всією вулицею, показували нам, дітям і жінкам, як треба душити курей. Знайшли в нашого сусіда, в Шавлюги, чималу клітку з курми. Для голодного села то було потрясіння, диво: де і як

Шавлю-га, сам з німецьких, злих і відвертих прислужників, досі ховав курей — на горищі, в погребі чи в соломі? Гітлерівці все вигребли й з'їли в нас, навіть гнилу моркву з кагатів. А в Шавлюги — десяток справних породистих курей, великих, білогрудих, з червоними, як жар, гребінцями. Правда, сусіди потім казали, що всі вони в нього послігош, бо він їх довго ховав у землі під соломою, в темряві, і не якийсь там місяць, а два літа й дві зими.

Кагалом, юрбою власовці витягли клітку на середину вулиці. Збіглися, зареготали гуртом, весело потираючи руки: тут буде робота! На очах засопливлених дітей і купки обідраних жінок вони влаштували ігрище: підходить один гевал у шинелі до клітки, витягає курку чи півня, а перелякана птиця б'ється в його руках, лопоче крильми, а гевал хижо усміхається, бере півня за голову, якщо то півень, та й показує вкляклим дітям: ось як треба брати, в кліщі, між двома пальцями. А тоді різкий і сильний вимах рукою в повітрі, молодецький вигук: "гап-ля!" (оце. "ran-ля!" вириваєтьсяніби з його торжествуючого нутра) — і півень без голови летить у сніг, летить і стрибає, безголовий, в заметах, довго корчиться, вимазує сніг червоною кров'ю. А тут другий власовець вихоплює курку, і знову — вигук дикого захоплення й нутряного торжества, і свіжа кров бризкає на біле токовище, димить свіжа кров на снігу, а в руках власовця холоне одірвана куряча голова, і склепують одне або друге око помертвілими сизими плівками повік.

Тією ж сніговою бурею погнало власовців далі, в ніч, у холодний присмерк, а за ними в моїй тодішній і теперішній пам'яті, так і постелилася гибельна доріжка з чорними замерзлими на снігу крапельками крові. Від них ми почули одне: тікають вони; погуркують десь за Дніпром далекобійні гармати.

А в нас лежали глибокі замети, морозна тиша оповивала село, та греблися в снігах німецькі обози й машини, пробиваючись до передової, та ходили по селах глухі чутки про якогось Калашпика. Мабуть, споконвіку так: в горі, під час навал і морової чуми люди ждуть порятунку, ждуть чуда, ждуть вогню і меча караючого, і тоді в глушині

ночами в курних хатинках народжуються пророцтва, видіння у віщих снах і небесних зірницях, таємні оповіщення людям. Ходять тоді попід селами старці з торбами, каліки, безногі ворожбити й ясновидці, вони розносять чутки, вони на сіль і святий хліб хрестяться і клянуться, що в Глибокому яру — на власні очі бачили — хтось амоналом розколов скелю, і там ховаються наші партизани, є в них підземний хід за річку, на ту сторону яру, до самого лісу. А за Чорним Ташликом, коли мела хуртовина, раптом став у небі великий аероплан, і спустилися з нього дві сотні парашутистів, всі вони були з автоматами, в теплих білих кожухах, з червоними зірками на шапках, і вони сказали: "Ждіть. Скоро буде ізбавлєніє".

Та найбільше в ту зиму ходило чуток про відчайдушного Калашника. Мабуть, не було над Інгулом такої хати, де б його не чекали з таємним трепетом, де б діти не ловили, не прислухалися до кожного скрадливого стуку в двері чи в шибку: а раптом то він, Калашник! Його ніби бачили скрізь, в усіх наших селах. Він ходив у німецькій шинелі, в формі польового офіцера, з хрестом на грудях. Тітка з нашого кутка, Пирожиха, якось прибігла до нас під вечір і сплеснула в долоні: "Був! Був у мене Калашник! Сидів, підобідував з німцями за столом". А далі про те, як у неї одразу тьохнуло серце, бо вона примітила: не такий він чоловік, як усі. Мовби чимось запечалений. Він сидів, тоненько нарізав собі сир, клав поверх якусь не нашу, заграничну рибу, без кісток, золотавеньку. Та не їлося йому. Так сумно, потайки, щоб інші німці не бачили, поглядав на її дочку, а мале її дівчатко сиділо за грубою, зелене й голодне, та тільки лупало оченятами на стіл. Німці добре наїлися, перегрілися в хаті і встали, гуртом потовпилися в двері. І тоді якось швидко й непомітно він підійшов до дитини і погладив малу по голівці. Тітка й не отямилася, як він козирнув їй, як німці сіли разом у машину й поїхали. Вона повернулась в куток, глядь, а в руках її дочки — аж заплакала, не повірила — лежить ціла паляничка білого хліба, кружечок сиру і записка. В тій записці було: "Ще прийду. Днів через два. Калашник".

Таку ж записку знайшли і в сусідньому селі, в Бузовій Балці. Мололи там у млині фураж для німецьких коней, ячмінь і овес на обмішку. Була й охорона. Так от, в одну заметільну ніч охорону наче язиком злизало; хтось позбивав замки, зламав двері в млині і все зерно роздав жінкам у селі. А на дверях повісив записку: "Кому мололося, а кому ще скрутиться. Калашник".

Розказували, що той же Калашник,— а він їздив нібито на німецькому лімузині,— запрошував до себе в кабіну старост і поліцаїв, тих, на кого вказували люди, вивозив їх за село, в сніги, і там судив їх скорим і праведним судом. В усіх тих чутках Калашник з'являвся тут і там, в селах і в німецьких казармах, і завжди несподівано, наче виростав з-під землі, а бувало, що в одну й ту ж ніч його бачили люди в двох, а то й трьох зовсім різних місцях, хто на Сугоклеї, хто в Красновершці. І був Калашник невловимий для фашистів і навіть, казали, невидимий для них, щось знав таке од вражого ока. Скільки фашисти не ганялися за ним, не могли спіймати, вислизав просто з-під рук, тільки залишав на гарячих слідах записки: "Був і нема. А де буду — куля вам скаже. Калашник".

В ту зиму, голодні, засипані снігом, ми ловили ці чутки, ми їх спрагло слухали, ми гріли їх коло свого серця, переказували іншим людям, своїм і чужим, а ті несли їх далі разом з торбами і каліцтвом своїм, і знов ці чутки-історії поверталися до нас, тільки тепер виходило, що Калашник не просто був у Пирогів, погладив дівчинку по голові і дав їм хлібину, а так було: коли він виходив, то ніби ненароком розстебнув шинель, і вони побачили: під шинеллю в нього радянський кітель, і орден горить на грудях, теж наш, радянський. І ніби ще раз він заходив до них вночі, розгорнув карту і сказав: "Одкрию вам великий секрет. Наші війська стоять уже тут, на Орелі, а партизани — в Чорному лісі. І визволення вам буде скоро, на стрічення". Бідні, убогі наші сільські історії, вирвавшись у світ, поверталися до нас назад, у глухе село, як багаті невістки: десь їх на далеких дорогах люди так рясно розквітчували, увивали такими пишними подробицями, що ми їх не впізнавали, не знали самі, де тут правда, а де вигадка. Та ми вірили їм, навіть більше не собі, а історіям із

сторони. Так хотілося вірити в Калашника, в його невловимість, в те, що він знає щось від ворожого ока і що визволення нам буде скоро. Інакше, мабуть, і не вижили б ми в ту холодну зиму.

Вже відгула буря, сніг біло і впокоєно влігся в садах і переярках, затихло в степу, коли в'їхала в село висока міцна підвода. Попросилися до нас на ночівлю два спокійні, статечні степовики — батько й син. Обоє в кожухах, дебелі й вусаті. В батька вуса руді й обкурені димом, у сина ніби світліші, але теж з помітною рудизною. Внесли вони в хату чималий клумак, потерли, почовгали долонями з морозу, покрякали добряче і сіли підвечерювати салом і хлібом. Поки їли, спинами затулили стіл, з хазяйською солідністю попорядкували, підмели все, крихти кинули в рот. І тоді повернулись до нас. Видно, балакати не любили, та все ж сказали, що їдуть не з близьких країв, з-за Дону, і дорога у них далека — в Голландію, а може, й далі. Ми слухали, дивувалися з матір'ю їхньою міцною донською говіркою. А мене муляло одне: у вікно я бачив, що до воза у них причеплено велику двоколісну бочку. В таких бочках у нас возять у степ воду. А що в них там? Не воду ж тягнуть степами-заметами з свого далекого Дону ці хазяйновиті мужики.

Я таки влучив хвилинку (коли старший, батько, присів до плити, щоб роздмухати вогонь і прикурити цигарку), вискочив босий у двір і спрожогу зіп'явся на колесо. І рукою — в бочку, в оту горловину з шапликом. Зачерпнув щось у жменю. Ти диви — зерно! Чиста ярова пшениця, повнісінька бочка насипана. І заткнута жмутком клоччя. Ми потім довго з матір'ю дивувалися, знизували плечима, пересміхалися й думали: для чого вони везуть зерно? І куди? Десь на край світу? А далі що? Будуть сіяти свою, привезену з дому пшеницю в Альпах, десь під Парижами й Брюсселями? І хто їм вділить там латку поля? І хіба на чужій землі виросте наша золота ярова, хіба вродить, хіба проллються над нею теплі благодатні степові дощі, хіба світитиме сонце так, як на Дону? Видно, оці два дядьки, батько й син, що везли в Європу бочку з яровою, теж були ЯКОГОСЬ дивного розуму люди або й зовсім пропащі, хоч вони зараз солідно покрякували та покурювали, в глибині душі, мабуть, вважаючи, що обдурили весь світ і війну.

Ми їх не розпитували. Ми лише бачили у вікно, як неприкаяно стримить у снігу бочка, задерши вгору довгі тесані голоблі, і нам здавалося, що хтось простягує з криком в холодне небо руки.

Покуривши, батько й син вклалися на соломі, а скоро, в два голоси, натруджено захропли. Та перед сном старий докинув нам слово про те, що чув од людей в дорозі, за Долинською, таку, не проти ночі й згадувати, пригоду. Жив там в одному селі підліток, а вірніше — хлопчина, з дитинства він розбився — йому ноги одірвало. Покривдивши, доля, видно, схаменулася і вділила йому страшну віщу силу: він вгадував, а дехто казав, і наврочував, що кому буде в скорому часі., Селяни, свої, місцеві, обминали його, боялися, бо зараз життя таке, що гадай не гадай, а від горя й біди не втечеш. Але дехто з приїжджих заглядав до того хлопчини, і, що малий казав, те їм і сповнялося не пізніше сьомого чи п'ятого дня. Одному — вербова повістка в Германію, другому — казьонні гості в хату, третьому — погана дорога й печальні вісті. Видно, і німці прочули про того хлопчину. І якось ввалився в хату не простий солдат, а офіцер, командир танка чи гармати. Причепився до хлопця: скажи, провісти, що буде мені в бою, ось ми своїми екіпажами на фронт відправляємося. Хлопець, отой недужий, глянув на німця й одвернувся: щось він побачив таке в його лиці. А говорити не хотів, зціпив зуби. Німець затупав ногами: говори, а то за петельки і в сніг, на мороз викину! Хлопець тоді й каже: пригніться, пане фашист. Німець пригнув голову. І малий пальцем показав: ось сюди, в лоб, осколком, в цю точечку над бровою. І день сказав — післязавтра. Офіцер нахмурився, а тоді осміхнувся й махнув рукою: мовляв, бреше малий. Післязавтра вони, німці, будуть ще в дорозі, до фронту — тисяча верст глухими тилами, а тут приплели бозна-що, якийсь осколок.

Та все збулося, і збулося точнісінько так, як сказав хлопчина. Минуло оте "післязавтра", і от влетіла в село легка танкетка, на гусеницях, та, що й в снігу не грузне. І просто в двір до хлопчини-бідолахи. Троє чи п'ятеро німчаків витягли малого у двір, приткнули його до стіни, між колодками, і на очах всього люду — плі! Кажуть: за командира нашого! За убієнного Ганса! За те, що ваш малий ворожбит був зв'язаний,

мабуть, не так з віщим духом, як з партизанами: хто б то передав їм наш маршрут! їхали вони чистим полем, ніде ні душі, білі сніги кругом; а командир стояв, висунувшись з люка, покурював сигаретку. І раптом з ярка, з-під лісочка — гарматою! Прямою наводкою в гусениці, снарядами по одному, по другому танкові. І осколком хряснуло Ганса, якраз над бровою, вивалився горопаха в сніг. І кров цівочкою...

А півні? Як вони стрибали, безголові, в заметах, як били крилами, а з окривавлених ший — гарячі, густо-червоні бризки. Я згадав, і чомусь холодно, страшно стало від одного гибельного збігу: це було в той же день, в той самий день, виходить, що й з Гансом. Фріц і півні на снігу, я їх побачив рядом, в одному заметі.

Наші нічліжники, батько з сином, погомоніли до нас, переказали одне й друге, почуте в дорозі, та й захропли солодко на соломі. А я довго не міг заснути, стояв перед моїми очима двір, танкетка в снігу і той хлопчина, якого приткнули до стіни, і мати, яка кричала, плакала, кидалася, щоб затулити нещасного сина... Заснув я пізно, а коли прокинувся, холодно сірів день, шибки намерзли памороззю ще дужче, а дядьків нема. Поїхали. Привезли нам свою дорожню історію та й покотили далі з бочкою...

Потім про того хлопчину говорили по селах багато. Тільки одні достеменно свідчили, що він був сирота, не вставав од хвороби, а інші казали інше: що він нікому нічого не вгадував і не наврочував, а просто страшенно оконфузив одного німецького командира — на хук виграв у нього в шашки при людях, і виграв три рази підряд, фашист (після шнапсу й яєчні) озвірів і тут же вихопив револьвер... Словом, казали різне; чутки-ле-генди про того хлопчину приносили з далеких сіл. Та ми в своїй хаті не знали, не могли уявити собі, що ось однієї темної ночі, з-під скирточки, вся в снігу вступить до нас у хату перемерзла жінка, і то буде вона — мати. Мати того хлопчини.

Якби впала стеля або якби димар заговорив людським голосом, ми б не так приголомшено сиділи, як зараз, в глуху нічну годину, коли вона сказала: то був мій син, мій кроткий Паша.

До пізньої ночі ми слухали її.

Трохи зігрівшись, вона своїм дивнуватим, мовби невидющим зором втупилась в темне вікно, довго-довго дивилась, щось її там насторожувало, і попросила:

— Запніть шибки. Бачите, він там стоїть, полковник, з чорною міткою на голові. Заглядає.

Мати моя взяла рядно і запнула вікно.

І тоді почала вона свою гірку повість про себе і про свого сина. Тільки зовсім про інше, не про те, що ми чули од людей раніше.

3

Все в неї. пішло напропаще з того літа, з кам'яної дороги, яку перед самою війною почали будувати в наших краях. Шосе клали в степу повз старі сарматські могильники, повз чабанські села, повз рівне й сухе Компаніївське токовище, де в Юрія Яновського зіткнулися загони вершників, повз похмуру Салган-гору, один бік якої зрізали, викопавши там пробиті списами черепи, і дали їй іншу назву: Зрізана могила. Тепер селяни, зустрічаючись у степу, віталися: "Звідки прошкуєте?" — "Від Зрізаної могили".— "Де сіяли-орали сьогодні?" — "За Зрізаною могилою".

Аби ж знали люди, скільки горя потече цією дорогою: валки біженців, діти й клумаки на плечах матерів, дерев'яні візочки, спека, німа закам'яніла туга в очах людей, а над головами бомби, а тоді ревище танків з-за моету і просто по біженських тачках, по клумаках, по головах дітей і осліплих від страху старих немічних жінок, котрих в тому

дикому ґвалті й голосінні не встигали вихоплювати з-під скреготу танків. Фашисти скидали листівки й писали: червоні, відступаючи, затуляються біженцями. А червоні війська, вимотані в боях, відступали балками, степом, в житах, здебільшого вночі, дорогу віддаючи біженцям. Аби ж знали люди, що буде, вони б прокляли те місце, вони б не дорогу стелили, а рови, канави копали, кілля б забивали, щоб і ворон там не пролітав. Та хто тямив, що все так обернеться?

А тоді, в теплу й лагідну літню пору, люди виходили в степ, де виростав крутий насип дороги, як на велике свято. Йшли з лопатами, носилками, тачками. З усіх усюд вози, • коні, сотні копачів. Гомін, веселі перегуки в степу, там казани киплять на вогні, варять молодиці степовий куліш, там дівчата виспівують, тягають корзинами землю на високе полотно і падають, сміються з котроїсь незграбної. Як на току, на молотьбі не вщухає артільна гуртова робота, і червоні полотнища над спітнілими спинами: "Народна будова", "Дорога в заможне життя".

До самого вечора — гул, вискрипування підвід, товпища народу. А там рвуть за горбом камінь у кар'єрах, і хмарою чорних гайворонів злітає в небо щебінь І уламки граніту і з важким гупанням падають у сухі полини.

Отой гул у степу — і розморена спекою млосна тиша над селом. Для неї, для Тасі Байдачної, то було найбільшою досадою чи навіть мукою: одчахнутою бути, одрізаною від людей усіх, ніби' хтось взяв живу гілку і відламав од дерева. А тут ще робота їй випала в бригаді — ходити за сівалкою, не робота — радість для мертвого, цілий день мовчи, плутай ногами, та вибивай сошники, та дивись у понуру спину старого Сала-бая, глухого, мов пень, діда, що коли й буркав до кого, то тільки до своїх коней. Казала в досаді собі: і коси чорної не зносила, і голосу не виспівала, а вже в баби записалася — сала-баїха...

Що б Таїсія в те літо не робила — підгортала дома картоплю, чи тягала воду для прання, чи бігла в поле — вона з таємним смутком у душі, з легким трепетом прислухалася до степу: що там робиться? От

здригнулась земля, глухо й віддалено гримнуло — то десь в кар'єрі. А за горбом, на битому шляху, скрипнуло, заячіло лебединими голосами — то підводи. А ось тихим смутком розлилася пісня у вечоровій тиші — дівчата повертаються в село. З дороги!

"Я не гірша людей!" — сказала вона собі. Кинула на сусідку все — хату, город, сина-школяра, не подумала, вітряна її голова, що тут без неї скоїться, що тут незабаром стрясеться, і подалася за всіма в степ, до веселого гурту, де не стихав людський гук, дівоцькі пересміхи, де владарювало над засмаглими тілами бригадирське: "Давай!.. Підсипай! Натоптуй!"

(Я слухав цю жінку — з темряви, вночі, в нашій хаті,— і згадував, як сам хлоп'яком бігав дивитися на ту дорогу. А воно далеченько, якщо на своїх батьківських бігти: степ та степ, та ще степ, а через пагорб знов аж до самого небокраю степ. Отож ми, малі, хитрували: падали головою в траву і за всіма правилами воєнної тактики робили засідку. Ждали валку підвід, що везли бите каміння. А далі було нехитре: підкрався тихенько ззаду й вчепився за підводу. Двоє чи троє нас вмощувалося на одну розвору та й їдемо собі панами, ноги звісивши, і нишком переморгуємося, якщо візник не помітить і не вчеше батогом по спині: "Ач, які вушлі! Паняй на своїх, швидше буде!"

Та ось і вона, дорога.

Ми трохи оддалеки вклякали тісним хлоп'ячим гуртом і дивилися: високий чорний насип-вал, що круто вигинався в степу і тягнувся хтозна-куди, аж за крайнебо. І не просто земляний насип, а з мостами, з глибокими ровами-кюветами, з таємними ходами і тунельчиками, які називалися водоспусками і які одразу навівали нам спокусливо-грішні думки: ото б непогано було погратися там у "шпигунів". Все це здавалося нам таким величезним, неземним, просто небесним видивом, як марсіанські канали, чи що. Ні, швидше все це нагадувало турецькі вали, що тут колись були насипані на межі степу.

Надивившись здалеку, ми підступалися, а там ще ближче, і, дивись, хтось уже дерся на високий сипучий укіс і на штанях з тріумфом спускався вниз, а ми за ним, ватагою, так пахла чорна свіжа земля гіркою тлінню глибин, таке блажен...

— А щоб вам! Геть! — кричав хтось над головою і гнав нас в шию, щоб ми не обсовували невтрамбовані укоси дороги.

Вона записалася в землекопи, в дівчачу бригаду. Молоді були, здорові і, якщо по-теперішньому казати, дурні й кляті в роботі: на собі лантухи тягали, гори землі, цілу китайську стіну нагортали в степу. А що вже вона, Танасія, то, мабуть, такою вродилася: страшенно хотілося їй, ну просто пекло, завжди на виду бути, комусь перед очима сміхом, палом своєї вдачі війнути. Хто б тоді подумав, що мине рік-два — і вона, Байдачна, зайде в чужу хату, з-під намерзлої копички, вже не Тасею, а посивілою жінкою, з чорними обвітреними щоками. ,

Та тоді, на будівництві.дороги, вогонь і вихор крутив нею: вона тягала тачки, сміялася, хотіла всіх обігнати, випередити, носа молодшим дівчатам та хлопцям утерти. Готова була справді розірватися, аби тільки висіло на повороті дороги і маяло в степ велике полотнище: "Краща бригада стахановки Танасії Байдачної!" Молоду, її п'янило тоді — "краща". І не чиясь, не сусідня бригада, а саме Тасьчина.

Однак крізь сміх і зухвалу безтурботність в її очах пробивався часто якийсь потайний, глибоко прихований смуток; він бринів десь аж там, на самому дні її душі. Той смуток робив її старшою, матір'ю, чимось виділяв її серед дівчат у бригаді. Від чого той давній перегірклий смуток, вона знала тільки одна, а може, й сама добре не знала, бо тут було багато що сплутано й зв'язано в один вузол — і раннє невдале її заміжжя, і прочахла дорога за її чоловіком, і щось своє, жіноче, і, може, навіть якесь тривожне неясне передчуття страшної кари, котра от-от впаде на її нерозсудливу голову.

Дорога потроху росла, темним шнурком тяглася в степ.

Після чорної гори землі, яку вони вивертали на своїх руках, під вечір, коли все стихало в степу, вони всідалися на підводи тісною купою і, стомлені, прибиті пилом, ще ніби, глухі від спеки і втоми, їхали додому. їхали мовчки, дивилися на високий вал дороги, який самі насипали і по якому тепер вечірнє сонце котило своє червоне колесо-покотьоло кудись за темну гору. Підвода торохтіла на битому шляху, втому і їхню глухоту потроху розтрушувало на грудках, дівчата оживали, ворушили згарячілими спинами, і, дивись, у котроїсь ще знаходилися сили тихо-тихо й печально затягти над степом: "Ой глибока-глибока тая криниця, немає їй дна..." Від співу, від тої глибокої, як печаль, криниці Тасьці раптом так стискувало горло, так проймало її всю щемом і солодким дрожем, що на очі наверталися сльози. Вона питала себе: "Чого я така дурна й причинна? Аби пісня, аби мені гурт, то я на край світу піду, не оглянусь..."

4

Вже в загуслій темряві вона приходила додому, тихо ступала в хату і навпомацки, навшпиньках кралася в той куток, до груби, де стояло стулене з дощок синове ліжко. Мацала рукою:, чи спить її шибеник, її Павлусь, Паша, горе її бездомне?.. Мов перед ямою, завмирала, коли раптом, тишею, прірвою віяло на неї од ліжка. Темрява, ніч, біліє незім'ята подушка, а хлопця нема, Одна думка страшніша другої проносилась в голові: "Де він? Втопився? Чи заліз в оту гибельну трясовину, звідки і воза не витягли?" Оглушена страхом, бігла до сусідів до річки, до ставка, гукала і десь таки знаходила сина (з вудкою і низкою дрібненьких, присушених на сонці бубирців), тягла його за рукав додому і сварила, штурхала в плечі, казала: "Ти добігаещся, ти десь загубиш свою шибеницьку голову!" Бурчала на сина, хоч знала: не він винний, ні. Хіба б вона в його роки сиділа прип'ятою до порога, в пустій сирітській хаті?

Та частіше вона заставала його дома в постелі сонного. Він спав, скрутившись калачиком, у темряві світилася його русява голова. "Господи, від твого волоссячка жабуринням пахне,— стомлено усміхалася вона.— Ото, видно, цілісінький день не вилазив з води". М'яко, обережно, щоб не потривожити перший солодкий сон, гладила його по голові й говорила до сонного: "Я тебе й бачу тільки вночі, без матері ростеш... А чуб як злипся — од ставка, од муляки, просто глеєм взявся: така мати! Завтра нагрію води, та голову помию, та покупаю тебе з милом, дьоготь, мабуть, потече в ночви, їй-богу. І сорочку поміняю, ти ж у мене циганчуком бігаєш".

Гладила русяве злипле волоссячко, а в шибку заглядав повний місяць, і сірувата, мовби перебовтана з молоком, сутінь лилася в хату. А .десь під порогом сюрчав і сюрчав цвіркун, здається, нагадував їй, говорив, що хата у них і вдень і вночі порожня і що господарює тут він, безплатний їхній сторож.

Байдачна дивилась на сина, на його ліжко, що вже стало коротким, і гіркий смуток довго-довго бринів на дні серця.

Лягла спати з думкою, що завтра прокинеться раненько, на зорі, нагріє води і покупає сина. Та тільки прихилила голову до подушки, одразу й заснула, наче провалилася в чорний пух. Не встигла навіть кісники розв'язати. Вся ота гора землі, яку вона перекидала і переносила на собі, придавила її важкою, солодкою втомою.

Розбудили її якісь голоси. Замурзані руки вчепилися за підвіконня, торохнули одірваною жерстю на лутці, потім просунулися у вікно дві чи три кирпи:

— Пашо, Іїасько, вставай! Там тебе ждуть, гайда!

Хлоп'яча ватага викликала свого верховоду. Нерозлучні друзяки і дня не могли прожити без її сина, Паші, Паська (так на вулиці називали

Павлушо). Він, ще сонний, з прим'ятим вихорем на тім'ї, прокліпав очима, нап'яв на себе старі, з видутими колінами, аж зашкарублі штани, картуз на голову і чкурнув за поріг, лиш вітер джухнув за ним.

"Господи, та він голодний побіг, навіть молока не випив!" З сусідкою вона домовилася, і та завжди ставила в сінях на порозі горнятко свіжого, з-під корови молока. Та де там — перескочив через поріг і гайда,— хлопці ж кличуть!

Встала мати трохи розбита, помазала кремом губи, які в неї завжди присихали й тріскалися, сяк-так умилася. Попленталась до комори, де їх чекала підвода. Йшла якась млява, іиомило їй в усіх кісточках, і чогось не покидала тривога: ніби щось забула дома, гребінець чи вузлик з харчами, і треба вернутися. Аби ж вона вернулася! Аби ж вона гукнула сина і сказала: "Павлусю, не йди на ту кляту греблю! Давай сьогодні побудемо разом. Сходимо на скелю, помиємо ноги, а тоді помандруємо, як давно, коли ти маленьким був, на Інгул, в Золоту балку. Ах, яких вареників з шовковицею наварить нам хрещена!"

Аби ж то!

Та вона, пересилюючи глуху ломоту в тілі, попленталась до підводи, яка стояла під зеленим шатрищем горіха, перед клунею, і дівчата вже гукали й махали їй: Тасько, швидше! А син подався за хлопцями на ту ж таки обвалену греблю, де в нього був і дім, і штаб, і свої втіхи, і війни, і цілий світ довгого-довгого, як літній день, підліткового життя.

Він, Павлунь, був гострий розумом, неслухняний, характером впертий і звиклий до повної волі. За літо, з темна до темна пропадаючи на ставку, він висихав, як жердина на їхньому городі, на яку мати вішала на страх горобцям батьків картуз. Тонка, облізла від купання жердина з горбочками твердих хребців на спині — ото й весь Павлунь. Однак в руках він був дуже сильний і в своєму товаристві був беззаперечним отаманом.

Він наче вродився для отаманства: жив тільки в гурті і для гурту і заради хлопців готовий був на все — лізти в сад до старого Салабая, де гарчав злий, мов чорт, пес; крутити маховик в молотарці і тут же на ходу зупиняти колесо, щоб аж руки рвало; ночувати в когось з товаришів (та ще, гляди, в саду або на купі сіна), коли батьки їхали на базар чи в гості.

Будь-яке хлоп'яче добро припливало до його рук і тут же спливало; він любив мінятися ножами, батарейками, магнітами, старими зеленкуватими мідяками, знайденими десь у глинищі або на городі; роздавав їх, розкидав, а то й просто забував і губив. Якщо в нього була баночка черв'яків, пиріг з гарбузом, що мати пекла заради неділі, добра волосінь для вудки, все те він приносив на греблю і клав в одну купу під стару вербу в гуртове добро. Кому треба, той брав черв'яків з одної банки і тут же, поплювавши на гачок, заїдав одним, принесеним на всіх пирогом. І в самого Павлуні не було ні вудки своєї, ні котушки для запускання пропелера в небо, все те приносили йому хлопці, і воно знов у нього пропадало або переходило до когось іншого. Єдине, чим він дорожив, може, й не розуміючи того, то це хлоп'ячою відданістю, отим гарячим гуртовим захопленням: "ах, Пасько, ну й дав!" (коли він з розгону, через місток, стрибав у воду, млинком перекручуючись в повітрі); він бачив, що хлопцям без нього нудно, що він для них суддя, гармаш в цурці, водило в "шпигунах". Круг нього тільки й чулося:

— Пасько, починай!

— Пасько, побігли!

— Пасько, а ти можеш?

Справді, що він міг, Пасько? Він не раз випробував себе, і не стільки для себе, як для товариства. Серед білого дня, коли село й двори вимирали від спеки й безлюддя, вони гуртом підкрадалися до саду Салабая. Там за парканом кидався і гарчав на цепу чорний собака. Ось

тут і наступала Паськова хвилина: зможе він чи не зможе? Він пролазив у дірку під парканом і на мить завмирав од страху: здоровенна червона паща викидала на нього клубки піни і гавкоту. Вони впивалися оди" в одного очима: хлопець заклякло, а пес — з скаженою люттю, готовий розірвати людину. Не тямлячи себе, Пасько одним змахом, просто в ошкірену пащу кидав псові кавалок глевкого тіста. І поки той, давлячись, з харчанням глитав тісто, Пасько не видряпувався, а кішкою вилітав на яблуню, хапливо обчух-рував з листям гілки, напихав за пазуху і з шелестом, просто в діромаху між гілляками стрибав на землю. Вилазив до хлопців, обдерши собі спину під парканом. Руки в нього трусилися, і лице було якесь біле, без кровинки, але гурт зустрічав його стишеним захватом "ох!" і в десять рук гаряче поплескував його по спині: "Ну Пасько! Вогонь!"

Вони з хрумкотом надкушували Салабаеві яблука, зеленкуваті, ще вгорнуті легеньким білим пухом. Та де там — такі вони були кислющі, що вибивали оскому й сльозу, і годилися хіба що для бійки, для війни в білих і червоних. Але не це головне. Головне — заткнути псові пащу, і Пасько показав: може!

(Аби мати бачила сина в цю щасливу для нього хвилину, вона б зрозуміла: весь він вдачею і душею схожий на неї: теж любить вивернути себе до дна і для гурту, для товариства готовий розірвати себе на клапті вогню.)

Був у Паська коронний номер. !" На краю села, за кузнею, ледь виглядала з очеретів і осоки стара, напівобвалена гребля, по якій давно вже ніхто не їздив. Там, де з ставка стікала в яр вода, догнивав такий же ветхий, обсунутий місток, і просто в дошки і в стовпи його вростала старезна верба; червоне вузлувате коріння її обплітало гнилі колоди водоспуску. В глибоких норах і ямах під колодами і між. вербовим корінням водилося багато раків.

Надколота, сучкувата од старості верба росла над мостом, розкидала своє широке гілля і над ставом, і над яром, де по кам'яному дну плюскотів невеликий ручай, що вибігав з-під греблі.

Ось тут, під вербою, і була справжня літня домівка Паська і його ватаги. Можна сказати, як у Салабая яблука росли на пршцепі-яблуні, так хлопці росли на цій дупластій вербі і під вербою, все літо розкошуючи в її доброму затишку й затінку. Розколота громом чи бурею, вона трохи похилилася і вшир була обхватів на три, не менше. Вилізти на неї було непросто. Чіпкий в руках Пасько підскакував і хапався за старий сучок, такий закостенілий і міцний, як надпиляний воловий ріг. А далі він підтягувався тілом і видряпувався на першу гілку. Балансуючи в повітрі, мов канатоходець, він йшов по гілці до краю, аж поки вона загрозливо не вгиналася. І тоді з переможним криком "оп-па!" летів у воду, крутнувши на сонці млинка. Ляскав короткий сплеск — і Пасько виринав десь серед кущів осоки, на мілині, і з нього рудими струмочками збігала тепла й каламутна, як грушевий узвар, вода.

Цей стрибок з верби і був його коронним номером. Гілка нависала до води через місток, і якщо оступитися або промахнутися, коли стрибаєш, то можна було з висоти хряснутися на землю. Та, видно, для хлопців саме в тому і був найбільший смак, щоб погратися з смертю, з небезпекою, щоб самому й чортові сказати: не боюсь!

Він підставляв плече, підсаджував хлопців на вербу, і вони стрибали з гілки один за одним, до рудої глини скаламучували воду, а тоді з плескотом і сміхом пливли під місток. А там було темно, пахло розмоклим трухлявим деревом, крізь гнилі колоди текла й шуміла вода, і все нагадувало печеру: звисали зелені бороди моху, якісь черепашки обліплювали ослизле каміння стін, а під кругляками, плитами, в норах — чорні, з великими клешнями раки. Можна було цілий день бовтатись тут, під мостом, серед шуму й плескоту води, серед писку хлопців, які тягли раків, серед приглушених від моху й вогкості голосів.

Паськові ніколи не приходила та й не могла прийти в голову думка, що весь цей світ з раками, з черепашками, з сонним шумом води, весь він одним змахом, одною чорною блискавкою буде зметений, перекреслений, знищений для нього. І назавжди, на все життя.

Той літній день, як страшна гора, так і стоїть перед її очима.

Вона підвозила битий камінь. Дівчата насипали їй з куп, а вона тачкою тягала на дорогу, там дядьки-бутовики укладали камінь в дорогу, а хлопці носили пісок і щебінь, трамбували готове полотно шосе.

Кажуть, не вір у передчуття. А їй зранку так важко було виходити з дому, так млоїло і недобре стискувало серце, наче перед хворобою. "Може, перепалилась вчора на сонці? — подумала вона.— Аби хоч не заслабнути..." В роботі трохи пересилила себе, навіть спробувала була за дівчатами щось заспівати — і не пускало, стояв клубок у грудях. Круг неї гупало, вештались люди, вистукували дядьки молотками. Та вона почула зовсім інший звук і враз обернулась: хто це? Сухо бив копитами кінь, одкидаючи назад клубки пилу. Від села курним шляхом летів на коні хлопчина, і вітер тріпав йому за спиною сорочку. Вся похолонувши, вона дивилась на шлях. Кінь підлетів змилений, а рот в хлопця, так їй здалося, був запечений.

— Тітко Тасько! Тітко Тасько! Біжіть в село, там ваш Павло розбився!

Що з нею? Оглухла чи, може, таки од сонця заслабла? їй щось таке причулося. Розбився? Хто? Ноги в неї підкосилися, і замість того, щоб охнути, закричати по-жіночому, вона так і сіла на пухкий укіс і наче вгрузла в землю. Мабуть, довго торсали її в спину, казали — вставай, бо раптом холодно й тупо обвела людей поглядом і схопилась. Для чогось зірвала з голови хустку і побігла степом, сухою, потрісканою, як долівка, дорогою. Бігла й держалась рукою за груди — серце гупотіло й виривалося. І не тямила, що хустка аж гаряча, вогка в руці, що очі заливав їй потом, а може, сльозами. Поруч з нею гнав на коні хлопчина,

навіть не додивилася вона, чий то він, сусідський а чи з хутора. Він бив коня п'ятами і гукав їй ошаліло:

— Тітко, та не біжіть! Сідайте на коня, чуєте!

Та, видно, вона справді оглухла, бо таке все мертве й глухе, аяс чорне, стояло перед нею в степу, і тільки якісь гарячі спалахи, якесь сухе полум'я коливалося на дорозі. Все розпливалось їй у мареві, іскрами, тьмою спалахувало в очах. Та ще палило, нестерпно сушило їй горло. Вона тепер постогнувала стиха, вона крізь жар і вогонь, геть засліплена й безсила, прибігла на гору, хапнула там гарячого повітря і затупцювала до свого двору.

А там під берестком — люди. Цілий гурт. Чоловіки з кузні. Сусідка Вустя в чорному платті. І саме напинають рядно, од гілки до жердини, щоб сонце комусь не било в очі, так вона зрозуміла. Те лаштування (як на похорон), гурт людський, рядно... Не вогнем, а вже холодом пронизало її: "Павлунь! О, мамочки! Живий?"

Вона кинулась до носилок, так-сяк мотузками зв'язаних з дощок. її непосидько Павлусь, той, що літав усе літо, не чуючи під собою ніг, тепер лежав прип'ятий до землі. Хтось його, голого після купання, накрив до пояса сорочкою. Вона жахнулась, не впізнала сина: не ті, зовсім чужі у нього очі. Страхітливо напружені, застиглі, з криком пекельного болю і муки. "Господи, що з тобою?" — прошепотіла вона. Впала на коліна і за одвічною звичкою матері всім тілом подалась до нього, щоб пригорнути. Аби ж її хто зупинив! Аби сказав: не смійі Та вона, одуріла від страху, не тільки зворухнула його болюче, як тисяча струн, напружене тіло, вона просто впала на сина. І тоді... Страшний, пронизливий зойк одкинув її геть. Цей зойк нелюдського болю, цей сплеск смертельної муки довго, роками тріпотів у її душі, він запікся, як рана після гострої бритви. Вона ще помітила: син скрикнув — і провалився в сон, в забуття. Голова у нього безсило впала на дошку. І одразу дрібненькі крапельки поту виступили на скронях, на повосковілому лиці. Виступили і застигли холодними бісеринками. Та

найбільше її злякало те, як він закусив губи і як чорна кров закипіла, запеклася на губах.

Вона з жахом дивилася на сина, не розуміючи, що з ним робиться.

Силою,' навіть грубо відштовхнув її хтось від хлопця: — Ти що, при своєму розумі, жінко? Ти доконаєш його! Не воруши! Пальцем не торкайся! Бачиш, погано йому!

...На п'ятий чи на шостий день вона, не Таська Байдачна, а згорблена, прибита горем жінка, насунувши хустку на очі, поза городами, крадькома почовгала на те місце. Не хотіла, щоб хтось бачив її, питав, сипав солі на відкриту рану. Світ і без того їй був чорний. Вона стала віддалік і дивилася на ставок. Сонце зайшло, повзли яром сутінки, і місце їй видалося недобрим, глухим, відлюдним. Сірі очерети обступили греблю, щось сплескувало на воді, зітхало, наче жива душа, та й годі. А верба... Мати довго, з печальною німотою дивилася на дерево. Не була забобонною, однак здригнулася в душі. Щось нехороше побачила в старій поколотій вербі: гілки обвисають розпатлано, а з-під гілок чорною діромахою зяє дупло, воно теж ніби придивлялося насторожено до неї, до матері, і щось таїло в собі. Ось на цю вербу він і заліз, Павлик. І не впав би, шепотів їй в гарячці, прокидаючись в поту, в маренні серед ночі. Не впав би, та от лихо: до ноги налипло трохи ставкового глею, він послизнувся на гілці, хотів на льоту вивернутися,.. І спиною... на міст, на колоду...

Коли хлопці підбігли до нього, він лежав, силкуючись не встати, а хоч задерти голову. Отой крик, отой жах німого все-розтинаючого болю застиг в його очах. Все напружилось, задзвеніло в ньому, от-от наче з дзвоном обірветься; подих як сперло в грудях, так і не відпускало. Він сам не розумів, що з ним. Не міг навіть застогнати — оголені нерви дзвеніли, і не тільки найменший порух, а навіть думка про це судорогою розтинала тіло.

Однак настрахані хлопці, як і мати, не тямлячи, що торкатись до нього не можна, вхопились гуртом, хотіли відтягти од мосту; хоч він благав поглядом: не тре', одступіться!

Муки нещасного Павлика, муки хлопців тривали довго, поки хтось не здогадався збігати на гору до кузні і покликати дядьків. Добре, що там трапився Черкес, чоловік трохи загадковий для села: він десь вчився в городі, пішов добровільно на біло-фінську, і там йому осколком перебило руку. З тою рукою-клешнею, в солдатському галіфе, з новеньким значком "Ворошил овський стрілець" повернувся він в село. Жив сам, без матері, без молодої господарки, в старій дерев'яній комірчині над яром. Казали, майструє вітряний двигун, вже крила й хвіст вробив, хоче провести електрику собі в хату і в клуб. В контору не пішов, куди його кликали, а в сусіднє село, в школу, і там під нещадні свої команди: "Рівняйсь! Ложись!" — навчав хлопчаків військовій премудрості.

Зараз Черкес в гурті мужиків притупав до греблі. Хмуро глянув на хлопця і, об підошву армійського чобота потушивши бичка, легенько обмацав малого і сказав, як завжди, твердо й замислено:

— Одстрибався пацан. Не воював, а на безбілетну вийшов. В позвонок, в самий нерв поразило. Носилки треба, така, брат, ситуація.

...Дома, коли Байдачна прибігла з степу і, мов безтямна, кидалась, охала над сином, в гурті знов почались розмови: що робити? Везти хлопця в район, у лікарню? Як — на підводі? І тоді, крутнувши бичка жаром в підошву (за армійською звичкою), старшинування взяв у свої руки Черкес. Він клешнею одгородив хлопця: ніяких лікарень! Так розтрясуть на возі малого, що він за селом же богові душу віддасть. Головне зараз для нього — недвижність. І менше бабського лементу.

Черкес глянув з-під лакованого козирка в степ і щось намислив нове: він сам зганяє в район, пішки або на коні, і привезе фельдшера чи кого там трапить. А ви тим часом... Та добре, що він не зірвався, не побіг,

своїм оком перевірив, як занесуть і покладуть Павлика. Бо мати першою кинулась в хату і, хапаючись, нічого перед собою не бачачи, настелила синові цілу гору подушок, щоб йому м'якенько лежати.

— Одставить! — лайнувся Черкес, дивуючись бездонній людській темноті.— Ви — мати, ви можете втямить: на одній воло-синочці, на одному голому нерві тримається життя вашого сина. А ви?

Він сердито згріб подушки, заодно солом'яний матрац і все манаття скидав додолу, під ноги: заберіть! Голі дошки застелив рядном, потім баєвим покривалом. Помацав рукою, чи ніде не горбиться.

На цю рівну, тверду постіль і поклали Пашу, Павлика, бідолашного Наська.

...Ту страшну ніч і в землі вона не забуде. Глибока, як прірва, ніч, без краю й кінця. Син і вона, і глухота ночі, і муки його, і жах в душі: вгасає, вгасає в ньому життя... Крик, страх, кров — усе ціпеніло в ній, в грудку здавлювало їй мозок, а далі...

Вона засвітила лампу і поставила на камінець. Та, мабуть, високо. По якійсь страждальницькій тіні, по напруженій зморщечці зрозуміла: погано йому, боляче од світла. Прибрала лампу, вмостила за голову. І вкрутила гніт.

Він лежав рівно й напружено, очі не одривав од стелі. Всіма клітинками прислухався до себе, до того, як наростає, підкрадається і раптом електричним струмом оглушає його той невщухаючий біль.

Мати схилилась над ним, щоб ватою змочити губи. Розпухлі, покусані губи зашкарубли в нього, засохли чорною раною. Та тільки легенько доторкнулась ватою, як знов, самими очима: не тре'! Він прокидався, окроплений холодним потом, марив, щось просив, бурмотів і знов провалювався в сон. Він мучився на її очах, а вона, мати, не знала, як

йому допомогти і чим. Вона схилялась над притемненим ліжком і питала: "Ну що тобі дати, Павлуню? Води? Чи принести холодного молока з погреба? Чи світло вкрутити? Аби ж я знала, як вгасити біль, як полегшити тобі страждання, я б руки підклала під тебе. За що ти мучишся, за що тобі кара така?" Ніколи вона не молилася, а тут глянула в темний куток і нишком, таємно, легенькою пучкою змахнула перед собою. Не бога, а когось великого й милосердного, як людське серце, просила вона: "За сина благаю, за безневинну душу його. Одбери в мене життя, поклади мене краще в могилу, в сиру землю, а дай дитині зціленіє, дай видужати, хай не мучиться, хай хоч краплю засне в сю ніч".

Тут вона, наче од болю прозрівши, заглянула в себе, в свою душу, і там, на споді, в потемках забутого, перевернула щось таке давне й приховане, утаєне і від себе, і від людей.

Вона лаяла себе і згадувала інших дітей, в сусідки Вусті, в бригадира, на всьому кутку. І втокмачувала собі в голову: треба й тобі було по-людському. Не йти на дорогу, а як ідеш, то й хлопця брати з собою, хай би там краще пікся на сонці, грався в купах землі, та на твоїх очах. І в поле брати, до сівалок, дивись — трохи до коней привчався б... І хоч знала, не такий у неї Павлик, не ті роки (повернуло йому на дванадцятий) і не та вдача в хлопця, не прив'язала б вона його до своєї спідниці, однак карала себе, роз'ятрювала душу, мучилась усю ніч. Все те, з притаємною вірою робила для того, щоб заглушити в собі страх: як, що завтра буде з сином? Вона боялась заглянути в ту прірву, звідки тягло прахом, тьмою — ні сім'ї, ні сина. А вона? Невже й далі житиме? Для кого, для чого?

Темні кутки, глуха насторолсена тиша в хаті. Лампу затягло чорною кіптявою. І муки сина, безперестанна гарячка, здавлений стогін крізь марення.

Десь під ранок, коли його знов почало палити жаром, він стиха попросив: води. Вона з радістю кинулась, принесла чашку води, та

тільки намучились удвох: йому, бідному, і голови не можна було підняти.

Так, самими губами поворушив трохи, поковтав, оросив собі сухе горло й підборіддя. Стомився. Полежав. І вона помітила: здається, світлішає погляд у нього, глибшає, прояснюється і щось ніби бринить на думці. Показав бровою й очима: підтягніть, мамо, лаву ближче до мене... приляжте, я вам щось скажу.

Лаву мати притягла, однак не лягла; в душі їй затерпло, і вона губилась в думках: що з ним? Схилилась над узголів'ям, дивуючись з того, як то холодом, то гарячою росою пахтить од нього.

Він лежав плоско і дивився в стелю. І ось тихо-тихо, навіть не ворушачи губами, озвався:

— Мамо... Коли я вмру, віддайте коньки хлопцям... Ті коньки, снігурі, що тато привезли з Херсона. На горищі вони лежать. І всі книжки хлопцям роздайте, і олівці, а пенал — Вустиній Зінці, я в неї чорнило брав. І не плачте, мамо, чуєте.

Та їй так здавило горло, так заклекотало в грудях, що вона, не тямлячи себе, захлинулась од глухого плачу і в сльозах мокрими губами припала до його щік:

— Сину! Прости мене! Прости за всі гріхи! Хай тільки одступиться горе страшне, хай пронесе, згине, і я благатиму: дай нам пожити, дай, щоб ми разом були, щоб нікуди одне від одного. Я, сину, вже не така... Я тінню стоятиму над тобою, не відійду, очей не зімкну, стерегтиму твій сон і спокій, повір мені, Павлику...

Сліпала вкручена лампа, і мати сиділа згорбившись, а в ній все те давнє, з молодого й дівоцького, потроху тліло, перегорало, вгорталось

гірким холодним попелом. Чи не вперше така важка хмара, як на старість у людей, налягла їй на серце.

Тут же на лаві, прихилившись до стіни, вона трохи задрімала. Прокинулась од тривоги: що з Павликом, як він, живий? Аж нудило її від тупого гулу, від жару в голові. Глянула на вікно — ранок. Лампа начаділа, все скло затягла густим димом, і погасла. А син... Він лежав, як і звечора, на спині і чи спав, чи просто принишк, напружившись, щоб не ворушитися. Очі в нього провалилися і затяглися жовтими звосковілими повіками. Аж постарів за ніч.

Мати скрипнула лавою, щоб встати,— і застогнала. Не пускало, затисло її в попереку. Щось зламалось і в ній. Не вірила: вчора лантухами землю тягала, сміялась з дівчатами, а сьогодні... Так, не розправивши спини, і зашкутильгала до мисника, щоб там помитися. Без якихось думок, а так, за звичкою, стала перед дзеркалом. Диви, хто ж то? З надтріснутої рами вглядалась в неї чужа, постаріла, змучена жінка. Дивилась пригасло й скрушно. Під очима набрякло й підпухло, темні підкови од невиплаканих сліз. Ну що ж, не лякайся, це ти, співуха Байдачна. А от глянь: біле прядиво, ріденьке-ріденьке, в твоїх косах. Вона перебрала пальцями розпущену косу і справді знайшла кілька білих посивілих ниток-павутин. Без жалю і без подиву сказала собі: "Одгуляла своє нерозумне дівоцтво. Не себе, душу невинну скалічила..."

Пішла вмиватися і сама була здивована, що так спокійно зустріла страшні переміни в собі. Та й хіба страшно? В таку ніч зотліти, збожеволіти, прахом розвіятись можна. А коси, зморшки, стареча прожовть під очима... Хіба то плата за синові муки? І чи закінчиться все на тому?

5

Минав день, другий, п'ятий, а він лежав і лежав у твердому кам'яному ящику, в гіпсі. Одне помічав за собою: руки в нього стали

якісь сонні, білуваті, наче й сонце не смаглявило їх, наче й не давав їм вволю набратися туриці й лепу в ставку, щоб аж загрубіли вони й потріскалися. Думав, знімуть гіпс, одразу спаде з нього мертва й тверда кора, яка до крові в'їлася в тіло, і тоді він, звільнившись, легко, мов пір'їнка, підлетить до самої стелі. Скаже: одкрийте, мамо, вікно, я метелик, я полечу на волю, в сад...

Тяжке для нього було прозріння.

Приїхав на бричці хірург, дебелий підстаркуватий дядько. Потер смаковито руки, поблискав чорними жукуватими очима і сказав весело: "Текс! Буде зараз второе рожденів!" І заходився кректати коло Павлика: потроху, ножем, пальцями одкри-шував грубі кавалки гіпсу, розмотував, здирав, ножем розрізав бинти, щось виколупував немовби з самого тіла, з натертих ран і кидав білі сухі грудки на долівку. Звільнив Павлика з жорстоких лабетів, але не дозволяв йому ворушитися: "Лежи! Смирненько!"

Наклав дві шини вздовж спини, знов обмотав Павлика бинтами, але не так туго, як першого разу, а легше. Ще раз нагадав: "Ніяких підскоків! Обережненько! Якщо ворушитися, то з оглядкою, бережи себе. Да-с, от так... Тепер ти, голубчику, на якорі. От як мені, старому, спокою нема, скоро на сьомий десяток перевалить, а я мотаюсь по району, кругом бігом та все лісом, як-то кажуть, так у тебе навпаки — повний штиль буде в житті. Чого, чого, а книжок тепер начитаєшся вволю, браток. Любиш читати книжки?" Поговорив, наструнчив Павлика веселий суворий хірург, обкришив з нього увесь гіпс, обмотав бинтом та й поїхав. Про щось з матр'ю неголосно, але довго перемовлявся в сінях.

А Павлик застиг, закляк на ліжку. Його здивувало власне тіло. Гіпсу нема — і все одно... Ніби сон, важка втома в усьому тілі.

— Мамо,— тихо й настрахано погукав у сіни.

Мати прийшла, стала над ним зсутулено і на грудях склала руки. Тепер вона часто завмирала над ним у цій скорботній позі.

— Мамо,— повторив Павлик.— Що це? Дивись: в мене ноги не ворушаться. Нічого не чую, тільки холодно. Ану, підніми ту йогу...

Мати чомусь одвела очі вбік, не хватало їй повітря, ковтала і не могла проковтнути сухий клубок, що підступав до горла.

— Як же воно, мамо?.. Я зовсім не бігатиму? Ніколи?

Він глянув на матір з моторошним спокоєм, а потім втупився в стелю, де тільки що думав пролетіти легеньким веселим метеликом. Жах заціпенів в його очах: "Як? Що ж тепер буде?" Здається, він тільки зараз до дна, на всю глибину зрозумів, що з ним стряслося.

А мати задихалася од глухого, здавленого в грудях ридання, і губи, все лице її тіпалися й перекошувалися од сліз. "Сину! Я не знаю, як ти будеш жити. Ти змалку був літун, ти землі під собою не чув. За півдня ти облітав річку, ставок, сади і казав мені, що й вночі тобі сняться крила, як у молоденького стрижа. Ти й уві сні над нашим лугом і вербами літав... А тепер? Як ти витерпиш, як житимеш, прип'ятий до ліжка, до холодних дощок?"

Вона того не сказала синові, вона проковтнула все те з гарячими сльозами, а йому промовила:

— Нічого, нічого, Павлику, може, тобі ще відпустить. Я лікарів покличу, а як треба, то й бабу Щуриху, кажуть, вона травами, зіллям всякі хвороби лікує.

Втішала, пробувала обнадіювати сина, хоч сама думала: "Де там! Яке тут зілля допоможе? Було в тебе одне зілля, жінко,— глядіти свого сина, коли здоровий бігав..."

Та горе горем, а треба якось жити, стягатись на хліб.

Вона попросилася на роботу в колгоспні ясла, до дітей (а ясла,, слава богу, близько, за клубом), щоб там, коли варять обід, щось зварити і Павлику, на хвилинку забігти додому й погодувати його. За спеленатою дитиною багато клопотів, а за ним ще більше: поворушити й розтерти йому заніміле тіло, підкласти подушку вище, щоб трохи ніби посидів, нагадати про горщик, якого він стидався і від якого, дурненький, мучився, прибрати все й одчинити вікно. Упрівши, вона хапливо клопоталася коло сина і бігла на роботу — до самого вечора.

І знов Павлик, як і раніше, цілими днями залишався сам. Тільки не на волі, не в босяцькій компанії десь на ставку, а в хаті, в своєму глухому закутку. Тут між двома простінками було втиснуто до самої груби його дерев'яне ліяско. Стеля, запнуте ряденцем вікно, підсинена й розмальована дрібними зубчиками груба — ото і весь його світ.

Дивно: він і нудився, і радів своїй самоті.

Ще вчора, коли аж горіли у нього підошви й рвалися бігти, ні стелі, ні хати, ні груби з яскраво-червоними зубчиками він і не бачив. Не було коли. Він справді літав. Спрожогу вискакував з хати, прогулькував за ворота — і тільки лопотіла за ним стежка. Одним духом перемахував балочку, легко, мов човник, вилітав на гору, а там ще одна гора, а далі кузня з димом і дзвоном — і покотилась дорога до греблі. Тоді, розпашілий і задиханий, він пролітав проз все вітром. Сади, балочки, будяки, ворота — все мелькало перед ним, все прошмигувало мимо, і світ був для нього як зелений, трав'яний, придорожній вихор. Він і не знав, як то добре ось так лягти на спину і довго-довго вдивлятися в одну точку* в білу латку стелі. Тоді легенько шумить в голові (як од купання), прядуться гарні думки, згадуються книги, кіно, все почуте од старих людей... День, другий, третій дивиться він на стелю, і вона для нього не нудна і не гола, зовсім ні! Мабуть, стеля теж пережила чимало (кажуть, рік тому був землетрус, він докотився аж з Кримських гір, тільки Пазлик-неборака все проспав, а стільки переполоху й балачок

було на селі: як хата трусилась, як миски в когось побились, як дід упав з печі). Може, від землетрусу стеля у них трохи погорбилася і покололася, розбіглися на ній в усі кутки дрібненькі тріщинки. І от, якщо вдивлятися в оті здуті горбики, в темні тріщини, то можна побачити цілий материк — білу, безмежно широку пустелю, більшу за Аравійську. А темні прожилки й тріщини — то сухі річки, які губляться десь у піщаних дюнах. А онде відкололася глина і виглядав з-під лежака кущик моху, а може, остюків із рудого замісу, та все одно, то, може, зелений гай, прохолодна оаза з пальмами, одна серед розпечених барханів. І до неї тягнеться пісками караван верблюдів, себто низочка якихось загадкових рудих крапок на стелі.

Павлик, який мав ще одну пристрасть — любив запоєм читати книги і читав усе, що попадало йому до рук, найчастіше взимку, в снігову хуртечу, коли нікуди не вийдеш з хати, зараз бачив на стелі не тільки бедуїнів у білих довгих накидках, а й стокрилу міфічну птицю Сімург, яка надовго запала йому в пам'ять. Цю птицю люди кличуть в біді, коли їхні убогі оселі пограбовано, коли напали розбійники, коли зв'язали малих дітей і старих жінок; тоді птиця Сімург прилітав на своїх крилах і, де б не ховалися грабіжники, знаходить їх у пісках, за барханами, мстить, з гнівом розтерзує нечестивих... З дня в день населяв Павлик свою стелю-пустелю горами, ущелинами, сипучими дюнами, вирубаними в скелях древніми містами-ката-комбами. В його царстві було вже тісно й цікаво, як на шкільному глобусі, який він любив крутити перед уроками й розглядати.

Та раптом — якийсь несподіваний гуркіт, вихор у сінях. Тиша в його пустелі обривалася, в хату вбігала ватага хлопців. Лише тепер Павлик розумів, що вони з іншого світу: галас, крик, метушня, повні пазухи новин. Вони обступали Павликове ліжко, той висипав зелені яблука, той показував крамничні гачки, той підбитого горобця або змія з картону, штовхалися й перебивали один одного:

— Пасько, чуєш, а Салабай пса одв'язав і ту дірку в паркані, що ти лазив, ночвами затулив.

— Пасько! А я рака витяг, отако, як старий корч завбільшки, їй-бо!

— Пасько, а Черкес, отой, з білофінської, вітряки в своєму дворі ставить. Ми бачили! І дає стріляти хлопцям з ружжа...

Стільки сміху, новин, галасу вривалося в його тихий закуток, що Павлик швидко стомлювався. Він тепер стомлювався від усього, навіть від.матері, коли вона перевертала його, підмощувала подушки і, благаючи, слізно упрошуючи, силою годувала кашами та молоком. Він хотів тиші, і однак просив хлопців — заходьте, а коли приходили — від гамору пригасав, якось швидко одгороджувався, одходив думками кудись далеко в сторону, та й голова починала у нього боліти, і він ждав, коли вони підуть.

Мати не раз перестрівала хлопців у дворі або на вулиці і просила: ви ж дивіться, синочки, тихіше, спокійніше, самі розумієте... Та де там тихо, де там спокійно, коли сміх, крик, нетерплячка так і б'ють з них, як вода з джерела. Гарячі орли, непосидьки, та щоб всиділи на місці, щоб довго стояли на колінах перед Павликовим ліжком? Ну хвилинку, ну дві помовчать вони, затаївши страх в очах: впізнають і не впізнають свого отамана. Лежить присмирілий, трохи чужий, з тихою застояною печаллю в очах, з нудьгою до всього, що їм так хочеться розповісти. Вони й самі примовкають, якось торопіють, губляться перед ним: не той він, не Пасько... Помовчать, а тоді хтось штовхне іншого, хтось назве когось шапликом (за великий картуз), і почалась весела турсанина, вже забули друзяки і про Павлика, і котрийсь як сніп гупнув на ліжко та ліктем просто в живіт Павликові. Тільки потім, зопалу хтось оглянеться: турки! Он як Павлик прищулився, аж занімів од болю, одкинувся на подушку. А вони...

Словом, довго хлопці не засиджуються: добре коло Павлика, та все ж він лежачий. А ноги не стоять, просяться на ставок, до верби, до скелі, такі стежки простелило гаряче літо, що біг би й біг аж на край світу.

Воно само виходило, що все менше й менше хлопців забігало до Павлика, і мати не осуджувала дітей; у них свої ігри, у них свій в побігеньках і походеньках світ, їм стрибати, сміятися, кричати хочеться, ото тільки й їхнього. Підростуть — запряжуться в доросле ярмо.

7

Приходила мати додому пізно ввечері, в сутінках, і знала: Павлик нишком лежить і жде її. Він зустрічав матір довгим допитливим поглядом, ніби вдивлявся: як вона, дуже стомилася коло дітей в яслах, чи знов перекаламутила їй душу злюща і в'їдлива напарниця? Він тепер дуже багато помічав у людях, в собі, в хлопцях, помічав такого, що мати дивувалася: звідки у нього ця видющість?

В ту страхітливу ніч Павлик просив, щоб вона роздала хлопцям книги. Та добре, що мати не поспішила. Тепер він сам Назбирав (і наносили йому) цілу гору старих журналів, книг,

18а

атласів, якихось картинок. Все те він складав коло себе на стільчику і розкошував. Читав не так, як раніше (а раніше він і бігав, і говорив, і задачки розв'язував однаково, мовби з кулемета строчив, на льоту, захлинаючись). А зараз брав до себе книгу, весь засвічувався лагідно, наперед смакуючи, яку-то втіху, яку мандрівку матиме; довго, без метушливих думок розглядав картинки в книзі; то була для нього перша розвідка, гарна прикуска на дорогу. А тоді, затаївши подих, поринав у читання; хата, стеля, глухий його закуток — все зникало, стелився перед ним великий світ, океани, подорожі на Аляску і Гвінею, острови з тубільцями і безстрашними капітанами. Павлик завмирав над книгою, напружено ворушив губою і казав: гарно!

Стомившись, одкладав книгу, потім знов повертався до прочитаного. Він тепер знав, що поспішати йому нікуди. З таким же захопленням,

довго, зосереджено розглядав малюнки в журналах, якісь схеми, мати й не знала, що то воно, тільки через синове плече якось хапцем вона бачила: водить пальцем по чорно-білих квадратиках, де стоять маленькі діжечки, а ще ніби солдатики.

Ось після такого довгого розглядання, після шепотіння 8 самим собою він попросив одного разу її:

— Мамо, замісіть мені трохи глини. Тільки доброї глини, червоної. Або тіста. Я щось хочу ліпити.

Глини в неї не було, і бігти по неї треба далеко, за село, в старе глинище. А де того часу доп'ясти, щоб далеко бігати? Вона знайшла в засіці на дні жмень п'ять торішньої пригірклої житньої муки. Подумала: не хліб же пекти, згодиться. Гарно вимішала і залишила коло сина білий круглий валочок. Хіба вона думала, що з цього глевкого тіста почнеться нове життя у Павлика. Нове життя і нові для нього муки...

Видно, Павлик возився з тістом весь день до самого вечора; примочував його, м'яв і місив, як мне й місить швець смолу. Тут одразу було видно, що обійшлося не без помічників; коли б не прибігала Вустина старша дочка Зінка, п'ятикласниця, якій Павлик в оту страшну ніч просив віддати свій пенал. У Вусті дітей було восьмеро, всі малі, дрібненькі, але страх роботящі й старатливі — дома робили все самі, навіть прали, пекли, варили обіди, корову, і то доїли. Байдачна колись не без отороч піння дивилась, як вони гуртом обступили свою Рябу і, ледь дотягуючись рученятами до дійок, ціркали молоко в дійницю... Попоравшись коло менших, Зінка забігала до Павлика і, сувора, в білій чистенькій хусточці, підв'язаній по-дорослому, питала з порога:

— Печений гарбуз будеш їсти? Я принесла.

З такої ж чистенької пілочки витягувала половинку добре запеченого гарбуза, аж підгорілого зісподу.

Вона тепер часто забігала до Павлика, і матері треба було мовчати й радіти, але ж ні, не втерпіла, зірвалось у неї з дурного язика: ти будеш у нас, Зіню, невісточкою... Бовкнула, а дівча спалахнуло до вух, днів два не заходило. А коли знов почала забігати, то білу косинку насувала ще нижче на очі, як ото роблять жінки на косовиці, і питала з холодною заклопотаністю :

— Ти ластівку бачив? Вона звила гніздо у вас над самим вікном. І літає, все літає, пташенят годує. Дивіться, не збийте гнізда. А я узвару тобі принесла, з сушених грушок. Сама варила, хочеш?

Розгортала фартушок, а там в горнятку — ще теплий узвар.

Підтягувала рядно до ліжка, сама ставала на коліна і заходжувалася, як малого, поїти й годувати Павлика. Тільки очі ховала од Павлика і страх боялася, щоб хтось не зайшов у хату, не побачив її тут.

Видно, вона допомогла Павликові і з тістом упоратись. Знайшла йому рівну диктову дощечку, разів два збігала додому, принесла дещо потрібне для такого клопітного діла.

В сутінках мати прийшла додому, а син лежить натомлений і, як усяка людина після трудів, розкинув блаженно руки й відпочивав. Мати глянула: ніс у нього в тісті, на щоках якісь темні плями від фарби чи хтозна від чого. І принишк, тихо-тихо й щасливо усміхається.

— Ти щось, видно, з тіста гарного напік?

— Напік.

— Де ж воно?

Він показав очима на стільчик: ось воно, коло мене.

Мати глянула й охнула. Маленьке диво стояло на дошці: немовби якесь заморське місто, густо населене виліпленими й розфарбованими фігурками — конями, воїнами, діжечками, королівськими персонами у" високих коронах. Фігурки стояли тісно, на білих і чорних квадратах. Мати не була людиною темною, вона в своєму житті побачита світу — була й на соляних промислах на Сиваші, й на дніпровські пороги якось поїхала з чоловіком на все літо, де будували тоді греблю, і в Херсоні на рибозаводі цілий сезон потрошила рибу, дещо знала й з грамоти, бо сама до четвертого класу бігала в школу. Однак спитала зараз, щоб синові підхлюпнути більше радості:

— Що ж то воно буде в тебе, Павлику? Бойове військо? Чи вертепна скринька-театр, де виступатимуть артисти?

. Павлик витер долонею присохле тісто з щоки і ніби тим жестом хотів стерти й приховати легеньку благодушну усмішку.

— Це шахи, мамо. Я буду вчитися грати. Ось тут в журналі описано, як ходити, як наступати, я самотужки навчусь. Ти ж знасш, я швидко й чіпко все схоплюю...

— Ну добре, сину. Я рада, що в тебе буде гарна втіха. Ану ж я роздивлюсь, як ти коней ліпив. Можна? І це все з тіста?

— Ма', вони ще сируваті. Не висохли добре. Так ти так, обережно...

Вона взяла одну, другу фігурку і, мов то було щось живе й небесно-тендітне, на долоні піднесла до світла, роздивлялася, захоплено хитала головою. Захоплювалася щиро, без фальші (а фальш він одразу вловив би) й казала собі: вона б Ніколи не виліпила такого, не хватило б терпіння й кмітливості. Кожна фігурка.— чудо. Ось кінь — грива у нього розчесана, збігає вниз косичками. А король, так видно, що то король — лице бородате й розбійницьке. Мабуть, довго, до запаморочення

виліплював Павлик фігурки, загостреним і тупим сірником про-тикував борозенки й зубчики, сердився, відкидав липке тісто і знов починав.

— Ти сам це робив, чи хтось до тебе приходив?

— А ми тут удвох. Зінька приходила (тонконогу, з куцими кісками Зіну називали в хлоп'ячому гурті м'яко, з насмішеч-кою: Зінька).— Тільки я прошу тебе, мамо: не кажи оте слово про неї... ну ти знаєш... невісточка...

— Не буду, не буду, то я так, по-баб'ячому. Зірвалось... А фарби? Де ж ви їх взяли?

Павлик трохи загадково усміхнувся.

— Ніде в світі нема таких шахів. Треба, щоб фігурки були чорні й білі, так годиться. А Зінька шукала, шукала, не знайшла і принесла з дому засохле чорнило. Розвели ми, а воно якесь вицвіле, не фіолетове, а трохи червонясте вже. Бач, тепер на дошці у мене два війська, одне біле, а друге фіолетово-червоне. Ось навчусь, і почнуться, у мене будьонвівські бої...

У темному кутку, з обрізаними крилами, лежав прикутий до ліжка дванадцятилітній хлопчина. Худий, блідокровний, з прим'ятим од довгого лежання білявим чубчиком. Та в ньому не вмер Пасько, той, що найбільше зневажав у собі і в хлопцях боягузтво. Він тільки став інший... Мати обкутала його теплим покривальцем (бо від лежання і вкляклості йому було холоднувато) і не хотіла, а жалісливі думки, гіркота стиснули їй горло, забриніло, запекло в душі. "Ти в мене золота дитина,— мовила вона до сина в своїх думках.— Я з тобою не знала клопотів за раннього дитинства: малий, а гордий, впертий був. Кинусь, було, до тебе, щоб допомогти взутися, а ти одпихаєш-ся, сердишся: я сам, сам! Покректуєш і натягуєш на себе чорненькі биті валяночки, а вони, їй-богу, більші за тебе. Думала: для щастя, для радості росте в мене синок. Та, видно,

недаром я тебе зловила у гіркій і солоній воді, на Сиваші. Таке горе звалилося на твою голову... А ти, Павлику? Ти он усміхаєшся, розкошуєш коло своїх книг, ти щось і на стелі зачароване бачиш. Молода душа, вона до всього швидко принатурюється. Коли мав прудкі ноги — бігав, а прибило тебе страшним ударом до долу — знайшов інший рай для душі. Павлик, він з дитинства звик сам собі дорогу протоптувати. Він і в школі вчився так: мати й не знала, що він там вчить, як він уроки готує.

Здається, він і над книгами не сидів, а проте кінчався рік — приносив додому похвальну грамоту. Вчителька деколи передавала тільки, що Павлик на уроках вискакує: "Я!", сміється, хлопцям підказує або пускає у вікно паперові чортики-літачки.

— Ну що ж, на те вони й діти, щоб пострибати, побалуватися, і ми були такі,— одказувала мати з усміхом, а вчительці обіцяла поговорити, пошпиняти дома хлопця.

Видно, і зараз, на самоті, за читанням, Павлик роздумував над тим, як йому далі бути, як протоптувати, може, ще не зовсім зрозумілу для нього самого стежку. От він лежить день, другий, десять днів, десять років — і що ж? Лежати, щоб знов лежати? Поки не обросте сивим мохом? Поховати себе? А голос, руки, думки, очі, вони ж у нього не вмерли, вони живуть, рвуться на волю? А книги, а біла пустеля, а бедуїни, а стокри-ла птиця Сімург, що літає у нього над головою?.. Люди, роздумував Павлик, для того й народжуються, щоб відкривати для себе таємничий світ: спочатку вогкий затемнений світ під лавою в хаті, який треба гарненько облазити на колінах, а потім буйний зелений світ у своєму дворі, а трохи пізніше — великий світ за горою в степу, де вечорами тихо й прощально сідає сонце, а ще пізніше — безкрайній світ землі, океанів, коралових островів з тубільцями. Люди з дитинства йдуть, поспішають, мандрують все далі в тайгу й на вершийи гір, щоб обійти всю землю. Так! Але для цього природа дала їм ноги, крила. А в Павлика? Як він обійде всю землю? А якщо не відкриє, не побачить світ, то для чого жити тоді?..

Це "для чого?" — стояло перед ним грізним знаком, мучило, не давало йому спокою.

У темних сутінках, коли надворі влягався сухий прогірклий пил після череди і змовкало все в селі, мати поверталася додому. Тихо заходила в хату, бачила: горить лампа, а Павлик ле-лсить зосереджений і після довгих роздумів пересуває то одну, то другу фігурку на дошці. Видно, не тільки про фігурки він думає, а про щось болюче, невідкладне для нього. Заглибився в себе, в думки, і якась тоненька нервова рисочка-борозенка тремтить у нього на переніссі, між бровами. Знедавна помітила мати цю ранню рисочку в сина, і вона їй не подобається, турбує і лякає: про що він так гірко думає?

Вона ходить нечутно в хаті, намагається не гуркати, коли пересуває стільці, не брязкати посудом. Бо син, це мати теж помітила, неприємно здригається на кожен різкуватий звук, не те що не терпить шуму й стуку, а просто мучиться від того. І коли тепер хлопці забігають до нього, він їх притишує, вса-довлює коло себе на лаві і вчить грати в шахи.

А та рисочка між бровами, тонка й гірка рисочка... Він і спати лягає з нею, не розгладжується вона. Прокинеться мати серед ночі — темно, тихо; син, здається, спить. Та ні, він просто закляк, принишк, очі блукають у темряві, а борозенка між бровами неспокійно жевріє, мучить його, розрізає чоло.

— Павлику, ти не спиш?

Не озивається. Але в глухій хатній тиші мати вловила чутким слухом: напівсонне рівне дихання його обірвалося, зупинилося, весь він напружено притих. Може, поринув у свої думки і не почув її голос?

— Про що ти думаєш, Павлику? Чим ти собі душу точиш? Що в тебе болить?

— Та так, мамо. Нічого. Давайте заснемо,— поворушився, заскрипів ліжком, ніби натягнув на себе покривальце, однак мати відчула: одмахнувся, не хоче відкривати душу.

Що ж, рано відірвала від себе сина, тепер не нарікай, жінко, терпи: важко стулити давно розрізані половинки... Був теплий вечір, десь на вигоні співали дівчата і рипала гармошка "ойру" (ах, як Таська бігала колись на ті вечори, примкнувши малого сина в хаті на клямку!). А тепер вона відчинила вікно — хай трохи вивітриться з кімнати застояне душнувате повітря — і, впоравшись з хатньою роботою, підсіла до сина. Хотіла не те що погомоніти, а хоч перемовитися словом, загладити свою вину, бо й зараз виходило так, що Павлик сам та сам лежав, нидів у кутку, і все ще їх розділяла якась холоднувата межа.

Підсіла, і Павлик зустрів її, як він часто робив зараз, довгим, допитливо-уважним поглядом, ніби хотів прознати, вивідати в її очах щось приховане, потайне.

— Мамо, сідай ближче. Давай я тебе навчу грати в шахи. Це не так і складно. Дивись...

— Та що ти, сину? Де там з моїми граблями! З дівоцтва я греблась в гарячій солоній ропі та в чорній землі, бач, які в мене пальці стали — шурпаки...

Вона показала руки, сама глянула на них насмішкувато. "Справді,— подумав Павлик,— лице в мами тепле, ніжне, ви-ласкане сонцем, і в гурті вона — невеличка сама, в'юнка тілом, не одразу й одрізниш її від молодих дівчат. А от руки — ніби не її, пампушки, як вона каже, огрубіли й розтовклись в роботі, шорсткі стали". Та все одно Павлик любив мамині руки: повно ласки в них. Особливо, коли мати клала долоню на лице, на згарячіле його чоло: так і повівало тоді сном, спокоєм, 'затишком...

Помовчали трохи, і знову мати спитала про те, що не давало їй спокою всі ці дні:

— Павлику, ти не спиш ночами, що тебе мучить? Скажи, довірся мені, я все зрозумію і, коли зможу, хоч крапельку допоможу тобі.

Він зітхнув, тільки не так, як вночі, не досадливо, а ніби обтяжливе щось скидаючи з себе.

— Літо кінчається, мамо. Он ластівка жила у нас над вікном. Вже вивела ластів'ят, і тепер літають вони гуртом, чи гикають весело. А я лежу і лежу.— (Від того гіркого "лежу" холодна тінь попливла йому на лиці і так болюче затріпотіла синювата жилка на скроні.— А я лежу, мамо, і думаю: а в школу як? Ластівки скоро полетять, хлопці побіжать у школу. А я? Знов мені — тут самому, і доки?

От воно — зринуло! Мати здогадувалась: це неодмінно нахлине. Оджнивують вони в колгоспі, небо згасне, забринить у повітрі прохолодою, осінню. І тоді... Закурличуть птахи, діти побіжать через гору в школу. Стихне, осиротіє в селі, на їхньому кутку ні душі не буде. Він сам, він один, він, як одірваний від ключа, залишиться тут покинутий. Хто навіть з дорослих, не таких вразливих душею, вижив, переніс би оцю нестерпно гнітючу покинутість?

— Я, сину, не раз думала: як? Ну як нам зробити, щоб ти жив, і вчився, і в гурті з однолітками був? Я в селі про це з людьми говорила. Одні кажуть, є в городі для таких... ну інтернат...

— Ні, мамо! Послухай: мені коли б хтось тільки приносив уроки. Те, що задають у школі. А дома я все подужаю сам: фізику я люблю, арифметику легко вчив, а граматику, історію — валюбки, все одно, що книги про капітанів. Аби хтось тільки приносив, що задають додому, може, Зінька, а може, хлопці забігатимуть. А їхати... Ма я нікуди не поїду...

— Спасибі, спасибі тобі, Павлику! Ти в мене золота дитина,— вона кинулась обтуляти його ряденцем, обціловувати і була чимось зворушена до сліз, може, тим, що Павлик (так рішуче, по-дорослому) захотів бути дома і тільки дома, коло неї, і сам все обдумав і вибрав найважче — вчитися самотужки, в своїх чотирьох стінах.— Завтра, сину, неділя. Я піду в школу до директора і там з ним про все пораджусь.

Неділя для жінки — це гора клопотів, і Байдачна вибралася з дому аж геть після обіду. Трохи хмарило, спечна пора минулася, і вона пішла не через гору, не навпростець, а кружним шляхом понад балками. Хтозна, чого забажалося їй глянути на ту глуху, покинуту греблю.

Вона пройшла косогором до ставка і над мостом, коло урвища, стала. Була тиха передосіння пора, не світла й не пасмурна, а якась печальна, з легенькою прохолодою від землі і від неба. Сухі очерети з білими султанами, осока над водою, стара грушка-дичка з того боку — все стояло прижовкле, поникле, притрушене сірим пилом. І хоч, як-то кажуть, старий Ілля остудив уже воду, та хтось все-таки бовтався у ставку. Мати їх побачила: купалися хлопчаки.

Тут щось немовби холодним ножем вп'ялося їй в серце. Аж заточилася на ногах: "Господи, та невже?!" На тій же вербі і на тій гілці, яка згиналася, стояв малий хлоп'як, мокрий і в мокрих штанцях на підтяжці. Він ліз на край гілки, боявся" злякано балансував руками. Ще мить — і сприсне, полетить а висоти.

Байдачна не дихала, захолола, їй здавалося — тільки легенько дихне — і малий полетить, хрясне спиною на чорні колоди мосту. А коли той мокроштанний герой позадкував, поточився од страху назад і схопився рукою за стовбур верби, вона дала волю нервам і крикнула:

— Ану злазь! Держись за вербу і злазь, я тобі зараз вуха поодриваю. Мало вам горя одного! А ви ще шукаєте біди, ще напасті просите собі і матерям на голову! Злазь, кажу!

Хлоп'як зліз і, як миша, тихенько шуснув під міст і там сховався. А Байдачна раптом охнула: щось різонуло їй в по-переці, звело гострим болем, не могла розправити спину.

Постояла, поохкала і, коли трохи відпустило, потяглась назад до кузні. Та, мабуть, нерви у неї таки бриніли й грали, бо накинулась на всіх мужиків у кузні, мовляв, як ви тут спокійно клепаєте, зубами світите, регочете, сажотруси ви, а діти он у вас перед самим носом лізуть на вірну гибель, голови собі зламують. Не відступилась, поки один, молодший в губатих молотобійців, взяв Пилку-ножівку, поліз, одпиляв і звалив ту окаянну гілку у воду.

Тоді Байдачна, держачись за поперек, потяглась через гору до школи, в сусіднє село.

Все владналося з навчанням якнайкраще. Ні мати, ні Павлик не сподівалися, що прийде до них у хату, а потім надовго прияшветься у них, стане своєю, близькою людиною такий дивний загадковий чоловік, якого вони до того добре й не знали,— солдат-фронтовик Черкес.

Про Черкеса багато говорили в селі. Казали, що мати його, була дуже вродлива жінка, дочка церковного старости. З батьком вона молодою не помирилася, пристала до валки херсонських дядьків-переселенців і поїхала за Урал. Там зійшлася з одним висланим політв'язнем. Народила од нього сина і відправила дворічним дитям на Україну, в село до своєї далекої родички, тітки. В тій веремії засух, воєн, повстань, заколотів сліди матері й батька загубилися. Хтось лише з фронтових їхніх друзів переказував, що бачив батька Черкеса і матір у двадцятих роках у степах за Астраханню, в політвідділі Закаспійської армії, а потім щось з ними стряслося: чи бандити-басма-чі, чи свої арештували їх і нібито погнали в піски. Більше син Черкес ні слова не чув про них. Виростав він тут, у селі, в старій дерев'яній хаті над яром. Тітка у нього була грамотна, черства, неймовірно доскіплива жінка, далі двору та ще яру вона хлопця не пускала, мучила його одним — щоб читав церковні та ще якісь старовинні, в товстих шкіряних палітурках

повчальні книги. Черкес втік од неї, вчився десь у городі і, казали, навіть пробував літати на аероплані. Там же він попросився па фронт і поїхав воювати з білофіннами.

Минула зима — і він повернувся в село з перев'язаною рукою. Жив сам, одниакував у хатині над яром. Не женився, до клубу не ходив, і про те його дивне, незрозуміле самітництво перешіптувалися жіночки в селі. Єдина втіха у нього була — товаришування з дітьми. Сільські хлопчаки не вилазили з його хати, обтовкували йому яр, з листям обносили бідну шовковицю, яка росла під вікном. Він і в школу, мабуть, пішов для того, щоб не розлучатися з дітьми. "Смір-наа! Пузом к земле! К вражеським окопам — по-пластунськи!" — кричав і сам з диким захватом дивився, як хлопчаки звиваються, ящірками повзуть по сухій запилюженій траві.

Він ходив у ще новій гімнастерці, в галіфе, в армійських чоботях, не скидав новенького ворошиловського значка. В один голос хлопці розповідали Павликові, що Черкес — не просто снайпер, а снайпер-бог. На фронті йому перебило руку, вона срослася в лікті кочережкою, не гнулася. Він так і ходив, цибато, по-журавлиному, з одстовбурченою. вбік рукою. А зате як він стріляв! Брав своєю клешнею гвинтівку, притискав її до плеча (очі соколино примружені, а лікоть стремить гострим клинком вбік, як у стрільця, що натягує лук). Цілився. І пальцем своєї клешні дотягувався,' торкав гачок: бах! Оглушлива луна рвала повітря. А він оком не скліпував, не здригався. Хлопці бігли навперейми до мішені — десятка! Десять разів підряд міг стріляти Черкес — і десять разів у десятку, в яблучко. Від нього навіть пахло якось особливо — гірким паленим порохом. Хлопчаки ходили за ним, як за своїм богом Перуном, віддано заглядаючи йому в очі.

Звали його Василем Лук'яновичем, та школярі охрестили по-своєму — Василем Івановичем, щоб воно ближче було до славетного Чапая, до комдива Василя Івановича, а між собою й просто казали: наш Вас Іванович.

— Ух, і дає Вас Іванович! Ух, і стріляє! Муха летить — в око вліпить!

Він, оточений хлоп'яками, ніколи не потакав їм, не панькав-ся — навпаки, ганяв, погримував, командував, був нещадний до них. На толоці за школою тільки й чувся його міцний, гарячкуватий голос: "Ложись! Бігом! За мною!" Він вчив малих Петьок і Ваньок копати окопи, бігати, стрибати через коня, лазити під колючим дротом. І сам бігав, стрибав, лазив з ними, витирав клешнею піт, який градом котився з нього, кидав цурпалки — дерев'яні гранати. Все те робив із таким захопленням, з вигуками "ура! браво! назад!", з переможним ласканням долонею по халявах, з гучним сміхом, наче перед ним, ось в тій ямі, справді причаївся озброєний до зубів ворог. Він казав хлопцям, що скоро почнеться страшна війна, не така мерзла, як білофінська, а навальна, броньована, на моторах, війна "світ проти світу", і треба, щоб вони, пацани, були готові до всього, вміли сховатись од бомб, а як доведеться, то й жбурнути зв'язку гранат у пащу грізному танкові.

Такий чоловік, солдат окремого кулеметного взводу, а тепер воєнрук Вас Іванович Черкес, зайшов до Павлика в хату, коли мати саме налаштувала годувати свого сина товченою картоплею з молоком.

Різко й несподівано одчинилися двері, і на порозі виріс високий, підтягнутий молодий мужчина, з трохи рябуватим, худим, темним од віспи лицем. З-під високого картуза з лакованим козирком холодно й уважно поблискували його сірі очі.

— Здравія желаю! — сказав Черкес.— Я прибув у ваше розпорядження. Або як казав у нас начхоз: ще й обід не привіз, а вже з ложкою біс. Мене, суконна душа, рябим бісом називав. Так от, будемо штурмувати з Павликом грамоту, така, брат, ситуація. Де покласти мою амуніцію?

6

Він зиркнув на стіл, на лаву не то серйозно, не то насмішкувато, і щось м'яке, хлоп'яче, беззахисне, а може, надміру сором'язливе

ховалося за його різкуватістю, за напруженим голосом, за помітною ненатуральністю в його жестах і в тоні розмови. Видно, припасована й підігнана солдатська уніформа, як і солдатська простуватість, були для нього дуже зручною маскою, та ще коли близько перед ним стояли не дітлахи, а особа жіночої статі, особа вродлива, молода, з лукавими очицями, він тоді страшенно губився, червонів, не знав, як і що говорити, кляв себе в душі і казав: "Повний назад!., носом в землю — фугас!"

Павлик набрав саме повен рот м'ятої картоплі, коли зайшов Черкес, і від несподіванки хлопець поперхнувся, оторопів, закліпав очима, не знав, що робити — заховатися з головою під ковдру, чи щось — з картоплею в роті — пробурмотіти? Вони, Черкес і Павлик, раптом зустрілися поглядами, зустрілися і гаряче, здивовано, приголомшено застигли: обидва однакові, однаковісінькі обидва, навіть почервоніли так само, закліпали очима, і будуть до смерті братами, це вони одразу зрозуміли, і через гіркоту в очах заусміхалися: дивина, такі два одчахнуті від гілки самітники! І зустрілися!

Мати тим часом змахнула долонею з лави й заметушилася:

— Сідайте, Василю Івановичу. Чи то пак, Василю Лук'яно-вичу! (Ох, ці хлопчаки! Вони завжди зіб'ють з пантелику!) Кладіть сюди ваш картуз і книги. Я вас буду зараз картоплею вгощати.

Та Черкес своїм снайперським оком вихопив з кутка щось інше: рябу посмуговану дошку і фігурки на ній.

— Стоп! А то що? Шахмати? Японський бог, так це ти, Павлику, граєш? Ферзевий удар з флангу, як казав начхоз! /Давно я не грав з достойним суперником! Чого ж мовчав, чого не кликав мене? Ну зараз дам, ого! — Він так азартно потер долоні, оту клешнювату руку накладаючи зверху і ніби вдавлюючи, втираючи в нижню крупні свинцеві дробини, що видно було: зараз битиметься не на жарт.— Сідай! —

сказав.— Тобто лежи, а я підтягну стілець до тебе. Давай, розставляй свою піхоту!

Павлик тихенько моргнув матері: забери, однеси картоплю свою й молоко, тут, мамко, таке заварюється, що не до того! Азарт, зухвальство, простодушна й весела самовпевненість Черкеса — все це сподобалося Павликові, він одразу відчув: перед ним людина одного рангу, людина, яка готова на однакових правах битися, говорити, дружити з ним. І захоплений тим, Павлик вигукнув:

— Тільки цур, три партії підряд! Я білими починаю!

Сіли. (Вже потім Черкес додивився, що то за фігурки і з чого вони так ловко виліплені). А мати, прибираючи посуд, нишком, спідтайна глянула на Павлика: незручно йому, трохи зліг на бік, голову схилив, весь очима в напруженій грі. Ота тоненька рисочка залягла між бровами, але не скорбна, не болюча, а замислена, глибока, спокійна, таку мати любила, не боялася, хоч деколи думала: "І в кого він вдався, страдалець мій, книжник, грамотій? Кажуть, такі діти, не по літах тямущі, святі, ангельські діти, народжуються не для довгого життя..."

— Ага, шах вам! А тепер оціфериком о-о-от сюди! І мат! Мат, на здоров'ячко вдм, Василю Іва'новичу!

Мабуть, вперше за ці дні Павлик так розсміявся, щиро і на весь голос, заляскав легенько в долоні, навіть хотів був підгиц-нути на ліжку, та охнув, зціпив зуби — торкнуло його в тому страшному, болючому місці. І все-таки ущипнув нахвалькува-того свого Васа Ивановича:

— А ви казали: дам!

— Як?! — не повірив Черкес і грізним поглядом вп'явся в дошку.— Мат? Не може бути!.. М-да, тайний удар в спину! Назад, не годиться! Давай заново. Другу партію!

Тепер Черкес, як степовий коршак, розкинув клешні-руки і застиг над дошкою. Здавалося, він своїм дзьобом, нещадним оком цілився в бідних курчаток — в оті виліплені з тіста фігурки. І як тільки Павлик переставляв коня або пішака, Черкес стрепенався, пропікав огнем і полум'ям Павликову руку, гарячково мізкуючи: "Куди? Що ти еси замислив?" Темні віспинки на його лиці вугільно зблискували, хмари й грози ховалися то під одною, то під другою насупленою бровою. Він тяжко дихав, у кам'яні кліщі стиснувши волю.

— Ага! Ага-га! Повний розгром, дорогий мій Павлику! Руки вгору і лапи на сніг! Мат!

І Черкес не гірше Павлика зареготав, ляснув себе по халявах, а тоді голосно й переможно видихнув повітря, хукнув, витираючи п'ятірнею мокру від гарячого поту потилицю. А потилиця в нього була показна — жилава, підпечена сонцем, натерта до червоного жару солдатським коміром з твердим целулоїдним підкомірником, а посередині ще й глибочіла темна ямка, як буває в хлопчаків.

"Діти! Діти вони обоє!" — весело знизувала плечима Байдачна й дивувалася з того, як-то можна радіти, кричати, забавлятися хтозна-чим, дитячими іграшками.

Допізна їх не можна було відірвати від тої дошки. Вони сварилися, сердилися, згрібали і знов розставляли фігурки, і мати нагадувала їм: "А уроки?" Сідали за уроки, швидко, в чотири руки розв'язували задачі, нашкрябували письмо і знов з нудьгою, з непригаслим азартом, нишком од матері, самими очима питали: "То як? Ще одну партійку?"

Мати розуміла: тепер їх не розіллєш, не одірвеш один від одного. їй навіть здалося, що їх двоє було таких на світі, і от вони здибалися і аж тремтять, святкують душею і бояться, щоб їх щось не розлучило.

Життя в глухому кутку потекло веселіше й гомінкіше для Павлика, вихлюпнулося з тісних берегів, як вода в яру після раптової літньої зливи.

Прибігши з роботи, мати завжди заставала дома Черкеса. В одній і тій же незмінній позі: він сидів спиною до вікна, ліктем упирався в коліно, а п'ятірнею ворушив чуприну. Він хижо думав. Його червона, напружена, в крапельках поту потилиця красномовно свідчила: дає йому Павлик пороху! ' Та траплялося, що, обидва стомлені, вони грали спокійніше, ї тоді чувся міцний благодушний баритон Черкеса, який за кожним ходом щось примовляв, по-своєму називаючи оті легенькі, із засушеного тіста фігурки:

І — А ви нас піхтурою! — казав Черкес.— А ми ваше сія-чсельство — жеребчиком! А ми копитом вас. А не бажаєте сюди, в кутузку, в темний куточок?..

І Деколи Черкес згадував свого батальйонного начхоза (якщо той начхоз взагалі існував на світі, а не був вигаданий Черкесом), і тоді сипалися інші примовки:

1 — Оддаю пішака! Казав начхоз: аби чоботи, а солдат знайдеться. Е, ні, у вас лишня тура, не хитруйте. Бо начхоз казав: "Де провізія? — З'їла ревізія!" Гамбіт, як казав начхоз. Шах вам, казав начхоз, щоб легше чхалося.

Павлик, розтуляв пришерхлі губи і дегенько, з напруженим биттям синіх жилок на скронях усміхався. Йому подобалося грати, коли сиплються жарти, солдатські примовки, коли витає між ними веселе суперництво, нехитре лукавство, напівсерйозна злість, коли Черкес, розійшовшись, гримить: "Де офіцер? Нечесно! Ти згріб мого офіцера!" На що Павлик в тон його жартів— уїдливо, спокійненько відповідає:

— Який офіцер? А його цюцька згамкала, як казав дід Са-лабай.— (У вас начхоз, а в нас Салабай, ми теж не ликом шиті).— Ви що, забули, Вас Івановичу? Одного цюцька з'їла, а другого жижа: хоп! — і нема. Блиснув п'ятами ваш офіцерик. Не дрімайте.

— Грабують. Серед білого дня. Ну, Павлик! Так мене начхоз, суконна душа, не бив. А він був чемпіоном батальйону. Ти станеш великим гросмейстером, Павлушо, послухай, це тобі не хтось каже, а Черкес. Ось тільки відкопаю для тебе одну дуже серйозну книгу...

Черкес справді, коли приходив до Павлика, приносив йому повну торбину книг, і книги були якісь товсті, з картами, малюнками — про літаки,— двигуни, про далекі небесні планети. Бони розглядали на лаві все те добро, ушниплювалися носами в старовинні карти, схеми, не погоджувалися, сперечалися, показували один одному пальцями, де саме плив знаменитий Баско да Гама, а потім, з не меншою гарячковістю про нові аеростати, про те, чи скоро будуть сонячні двигуни з лінзами й дзеркалами. Нагомонівшись вволю, Черкес біг до школи, де його ждали хлопчаки (і скоро там прогримить команда: "По буму!., к неприятельським окопам., бігом!"). А Павлик, стомлений, одкидався на подушку, стишував у собі вихор думок (бо часто й збуджено вистукувало серце). Лежав, слухав, як вітер із сухим шелестом ганяв за вікном зашкарубле листя: там гуляла вже осінь, почались заморозки. Він слухав і був думками в собі, дивився на стелю. Тепер для* нього на стелі оживала не тільки Аравійська пустеля, а й фантастичні міста Аелі-ти, двоголові спрути з Венери; а то раптом зблискував крізь ніч гострий, мов меч, промінь інлсенера Гаріна, яким можна навпіл розрізати в океані дредноути завойовників, а ще — в прах розвалювати неприступні скелі-фортеці марсіан.

Павлик міг подрімати, хвилинку-другу перепочити і без клопоту взятись за уроки. У нього був для' цього дуже гарний столик, зробив його Черкес: дві легенькі дошки складалися і розкладалися на мідних блискучих завісах, так як складаються, сказати б, тверді палітурки книги. А далі нехитра механіка: верхню дошку ти трохи підняв (щоб

стояла похило), поставив її і підпер на дві ніжки-розпірки. І ось тобі похідний столик-ящик, легкий і дуже зручний. Павлик вмощував його собі на іруди, сам трохи спирався на подушку і, лежачи, без мороки, міг писати й малювати, як ассірійський мудрець. Ще одна була хитрість і зручність: два гніздечка видовбано в столику для чорнильниці й для ручки. Отож, не треба крутитись, шастати рукою — все перед тобою! Черкес — голова, він ще не таке мо-лсе втнути; він сказав, що як поставить над яром двигун, а до двигуна динамо, то й до Павлика проведе електрику в хату: світи тоді без гасу і без смердючого ґнота. Читай і малюй, Павлику, до самого ранку...

Вітер ганяв за вікном ясухле сіре листя, осіння темрява, мокра, з важкими хмарами, обступала двір, пасмурніло в хаті, і Павлик не то з нудьгою, не то з тривожним нетерпінням поглядав на шибки, дослухався: ось почуються тверді армійські кроки... Справді, важкувато прогупало під вікнами, і одразу одні й другі двері ніби самі розчинилися. Черкес ввійшов, як завжди, швидко й громохко, мовби вкотився танком, і вже таїлась, грала, світилась на його веснянкуватому лиці насуплена, сувора усмішка, дехто б назвав ту усмішку несерйозною, чудною, химеруватою, та Павлик любив її: вся відкрита, баламутна, добра й незлобива душа світилася в ній!.. Картуз на лаву, витер Черкес спітніле чоло і з висоти свого двометрового росту стурбовано глянув на Павлика: як він тут жив без нього?

— Лови, Павлушо, на! Доп'яв-таки книгу, яку обіцяв тобі. Вчись! Не тільки Черкеса, а й більших птиць будеш бити своїм засушеним тістом, себто гамбітним ударом.

Ніби й хмар, неприкаяного осіннього вітру не було за вікном — ожив, заусміхався Павлик. З Черкесом прийшло до нього щось баламутне, кипуче, театральне й веселе: тут і начхоз з його жартами, і політ на Марс, і вітряк, який буде крутить динамо, і битва гігантських медуз у космосі. Та крім захоплених розмов,— ось він, дорогоцінний для Павлика подарунок.

Мати й не знала, що то за книга: вона лише бачила, як Павлик допався до неї, читав, хмурив біленькі щіточки брів, а потім старанно, прикусивши язика, щось виписував з книги, заглядав на дошку і сам з собою шепотів, переставляв легенькі, вже з білими головками (бо витерлись в руках) фігурки.

— Над чим ти, синку, мучишся? Той Черкес, він тобі стільки клопоту на твою бідну голову звалює...

— Ах, мамо, це книга про шахи! Дуже гарна, просто геніальна штука. Тут про Альохіна, тут про Капабланку й Чигорі-на; які то, мамо, люди були! Аби ж я раніше народився. Або почав щоб раніше, з першого класу, а то стільки пропустив...

— Господи, ти говориш, як старий. В тебе все, все ще попереду.

— Ні, мамо, вони починали з дитинства. От Альохін з п'яти років граг — і як він грав!

Павлик печально зітхнув, ніби розтратив років сто свого життя, розтратив на щось пусте й нікчемне — і вже не повернеш минулого. Ну що в нього було: гасав по селу, та дражнив пса Салабаевого, та стрибав, як вихор, з верби? А люди тим часом (і на таких же собаках) пробивались до полюса, мерзли, вмирали в снігах, падали з гондол дирижаблевих в океан, люди жили по-іншому і для іншого. "Та що там!" — Павлик зітхнув. А мати з любов'ю, сумом, болем подивилась на сина (чого він хмуриться?), вона з кожним днем відкривала в ньому щось нове й тривожне, або ні, зовсім не так. Вона просто бачила, як Павлик глибшає, росте, дорослішає, як він оживає, пнеться до чогось великого, як очі в нього наливаються розумом і гарячковим неспокоєм. Павлика вона, здається, розуміла, хоч і боялась за нього, щоб не перевтомився. А от Черкес, він так і залишався для неї химерною, трохи загадковою людиною.

От що її дивувало: коли вона заходила в хату (а Черкес мало не завжди сидів на стільці, грав чи щось шкрябав з Павликом), сидів спиною до неї, однак він одразу якось поникав, голову втягував у плечі. Не те що ніяковів чи розгублювався, а ніби хотів стати непомітним, меншим. Кидав їй через плече: "Здрастуйте!" —і втуплювався в книгу або в дошку, але й гра в нього йшла погано і фігурки сипались додолу. Він, здається, обминав її, хотів не помічати, бути далі, чимось вона його сковувала.

Байдачна готувала підвечірок, подавала синові й припрошувала гостя:

— Сідайте до столу. Разом повечеряємо.

Оце "повечеряємо" та ще "разом" так спантеличувало його, що він скоріше хапав свій картуз із лави і казав: біжу, спасибі, до зарізу нема коли! Проте вона бачила, як у нього спалахували вуха і на рябому лиці все змішувалось бурею: страх, усмішка, трепет віспинок, що темніли і немовби розпікалися до сизого жару. Байдачна знизувала плечима і осміхалася: двометрова солдатина — і схоплюється, як в лісі од вовка. Невже вона така страшна?

Жіночим оком вона давно примітила, що на гімнастерці в нього, на тій клешнюватій руці, пропалено темним кружечком рукав (мабуть, колись впала жарина з плити або цигарки). І от він сам, грубо, невмілою рукою по-чоловічому наклав латку і зашив дірку крупними стібками, та ще й товстою рудою ниткою. Хотіла сказати: "Давай, чоловіче добрий, я вам по-людському залатаю". А потім спитати відверто: ну чого ви самі? Чого байдикуєте? Невже ніколи не щеміло вам серце, не томилося, не тяглось до когось на муку?

Нетяга Черкес, хоч і сидів до неї спиною, ніби ловив на собі її погляд і її думки. Він крякав, ще більше хмурився і грізно впивався оком в дошку; він весь зосереджувався на Павликові, на шаховій баталії,

гримкотів: "А я вас слоном, а я вас бивнями!" Він сипав отими начхозівськими жартами, та навіть Павлик підводив на нього брови: щось чулося в Черкесовому голосі, в його жартах ненатуральне. Наче людина хотіла заглушити в собі інший голос або від чогось відмахнутися.

Грубо пришита латка дратувала Байдачну, та раптом вона зупиняла себе, завмирала над самим краєм ями і — одступа-лась. "Господи, прости мене, яка ж я дуриндя!" Що в ній проснулося? Колишня Таська? Гірких мук захотілося? Мало їй горя? Он поруч Павлик лежить, а їй бозна-що лізе в голову. Одхрещувалаея, одганяла бісівський болотний туман, мару од себе (сивина ж пробилася в косах, спину їй ломить од горя), бралася скоріше за роботу, та все одно душу їй каламутило, пливли, обплутували її думки про себе, про цього покинутого чоловіка: забутий, недоглянутий він, такий же сирота, як і вона з Павликом.' Тут мимоволі Байдачна згадувала свого безпутного Василя, коханого мужа, який більше двох днів не сидів коло жінки і коло дитини; мабуть, вродився легким перелітним птахом і дома його нудило. "Аби ж ти був тут, моє серденько,— всю свою перекипілу гіркоту вона вкладала в те слово "серденько",— аби ж ти хоч колись, хоч на свято сім'ю свою словом, ласкою пригрів та сина свого пожалів, то, може б, і я душею не тліла, не мучилась в самоті, і Павлика б, може, лихо таке обминуло".

А Павлик, облизуючи сухі, припалені губи, забув і про біль, про кляту спину, яка німіла й пекучо терпла, про закров'янілі пролежні на тілі. Він обожнював свого Черкеса. Йому навіть здавалося, що Черкес і з'явився на землі для нього, для Павлика; і з фронту він прийшов, а може, його командування прислало саме для того, щоб один хороший хлопчик мав у себе доброго друга, такого незвичайного, як і видіння на стелі про Аравійську пустелю, бедуїнів і печерні міста. Павлик з великим азартом грав і під'юджував партнера:

— Ага, стережіться! Зараз вам гаплик буде, як правильно казав Салабай!

— А ми ще подивимось! А ми вас буй-туром!

— А ми оцею кобилкою, Вас Івановичу!

Мати слухала їхнє веселе сперечання і, правду кажучи, трохи ревнувала. Ніколи вона, ні раніше, ні тепер, не була настільки близькою — розумом, серцем, душею — до сина Павлика, не вміла, не могла так прив'язати його до себе, як цей нахмурений солдат-журавель. Чим він взяв владу над Павликом, як влюбив його в себе, все те було для матері трохи загадкою. Вона бачила одне: що скаже Черкес, те для Павлика і одкровення, і радість, і закон. Він якось набурчав на сина.

— Павле, треба обтиратись холодною водою, ти солдат. Руки, шию, плечі — ось так бери й обтирай зранку холодною водою, тільки холодною, не бійся, гартуй себе, побачиш: кров заграє! Був один австралійський письменник (я забув його прізвище), не те, що ти, а зовсім без ніг, так він об'їхав всю землю, в Сахарі, на Півночі був, і все через те, що обтирався холодною водою. Зарубай!

Тепер Павлик просив зранку мокрий рушник і мучив себе, терзав — на страх матері: морщився, ухкав, неприємно щулився, та все-таки обтирав своє тіло водою і спідтишка, щоб мати не бачила, обмацував себе: чи прибула кров до його зжовклої, трохи обм'яклої, блідуватої шкіри. А Черкес наступав далі:

— Бігать, стрибать ти не можеш, спишемо, як то казав нач-хоз. А руки? Бони ж здорові? Махай, роби зарядку, накачуй біцепси. Куди то годиться: б'єш Черкеса в шахи, а руки — зелені й худі, як бадилини. Давай за мною, в темпі!

Двометровий дядя вимахував клешнею і здоровою лапою, крутив під стелею млинки, а Павлик сміявся і повторював за ним. У низенькій хаті їм було тісно, і скоро вони падали стомлені і веселі, задихавшись, дивились один на одного збуджено: ай, молодці!

Деколи своїми вигадками і дивацтвами Черкес до смерті лякав матір. Прийшла вона з роботи, глядь — Павлик лежить з обмотаною головою: дротики, дуги на ньому, залізні якісь кришечки.

— Ой, более! Сину, що з тобою? Упав, розбився? Були лікарі? Що то вони зробили з тобою?

А Павлик лежить і загадково, навіть блаженно усміхається, й та бліда притишена усмішка м'яко ясевріє на його губах.

— Мамо, це радіо, не бійся. Називається детекторний приймач. Аж з Києва чути. А це не пов'язка,— навушники. Хочеш, послухай, музику зараз гарну вибренькують.

Він подав матері навушники, і вона з деяким острахом приклала одну блискучу кришечку до вуха. Щось у тій кришечці шкрябало, шипіло, а коли вона притулила блилече, долинуло тихе-тихе, якесь неземне бриніння пісні:

Із-за гір та з-за високих Сизокрил орел летить.

Пісню цю розучував Павлик у школі під старенький, захриплий патефон, мугикав потім і дома, і пісня нагадала матері і школу, і вербу на греблі, і все, що в них скоїлося влітку.

— Аж із Києва співають?

— Із Києва.

— Химерно. Чого тільки не придумають люди. Це він тобі еробив?

— Він.

— І жердину, мабуть, у стріху на хаті він встромив? Щоб у дощ нам затікало?

— То антена, мамо. Дощ не затікатиме, бо там тоненький дротик у хату проведено. Отой дротик ловитиме нам пісні, мамо, і тихенько гратиме.

Вже' одійшовши трохи серцем, мати засміялася з себе і сказала про свій безглуздий страх: їй здалося, як тільки вона вступила в хату, що Павлик упав з ліжка, розбив собі голову, і то його обв'язали туго якимись дротинами і обручами.

Зітхнула вона. Більше про Черкеса і його музику не говорили. Та в думках, Павлик по-своєму, а мати по-своєму, перебирали вони все, що прийшло до них з цим незрозумілим чоловіком. Для Павлика дружба з Черкесом — щось таке природне й неминуче, як повітря, як небо, як яблуні в чужих садах або як широкі їхні степи до самої Салган-могили, де мати насипала дорогу, коли він ще бігав; одібрало у нього ноги, дало йому Черкеса, тут все законно. Вмирає сухе бадилиння, вмирає гудина, народжується кавун. Щось у природі одходить, щось доточується. Не могла ж безконечно щедра природа обійти його, Павлика! Чим він гірший від інших хлопців, тих, що й зараз бігають? Павлик і думки не допускав, що Черкес може колись круто повернутися і піти геть, у своє життя, покинути його. Ні, він мій, він для мене, він є і буде моїм ставком, скелею над річкою, степовою дорогою за далеку гору... Вибачаймо дітям їхній невинний егоїзм: молодий пагін, який чіпко дереться на стовбур, має право зухвало, на весь голос говорити: "Я! йду! росту! Степ, сонце— для неба мого!"

А мати думала про інше. Один дуже простенький, делікатний нюанс не те що турбував її, а все ж не виходив з голови. Ось як воно могло виглядати з боку на чиєсь занадто цікаве око: чоловіка, хазяїна у неї дома нема, а ходить до них, довго засиджується оцей покинутий, самотній солдат-журавель. Чи багато треба людським ЗЛИДНЯМІ у яких язик без кісток? Правда, в селі знали, що Черкес — та людина, до якої не

можна ставитися дуже серйозно: щось у ньому не так і не таке, як у всіх, з химерією, з дивинкою в голові цей чоловік. Ото він тулить свій дерев'яний вітряк над яром, та накупив для чогось парусини (кажуть, буде напинати шатро чи великий парник для розсади), та возиться з дітьми, а сам не має притулку — і в тому весь його розум. Може, й Байдачна думала б так про нього, однак вона помітила в ньому щось й інше. За його роз-християністю, за невлаштованістю (ніколи він не думав про себе, про свій одяг і їжу), за його грубуватими пустощами й жартами, грою з дітьми відчувався якийсь давній незатишок в душі, гіркота. Може, даром не проходить людині, коли вона не має ласки й добра в дитинстві? (Ця думка найбільше лякала Байдачну, бо згадувалось, як вона сама замикала Павлика в хатині на паличку). А Черкес дитинства свого не мав: малим попав у руки сухої відлюдкуватої тітки, закощавілої в скупості й старості вдови. Звали її в селі Совою, Сичихою. Вона всього боялась, затуляла вікна кожухом, не любила, щоб хтось до неї стукав чи заходив..Серед ночі, а то й серед білого дня їй чулося, що хтось гупає, січе в яру сокирою. Ця тітка Сова й душила коло себе хлопця-сироту, не пускала його до людей, привчала до страху й темряви, поки він і не втік. Він утік, і лише пізніше зрозумів, як рідна тітонька обікрала його дитинство. В городі, в технікумі, поки випростувався, спинався на ноги, не раз він ходив з розбитим носом і гнітючим відчуттям свого сирітства. Може, саме тому, на фронті, а пізніше в селі, запізні-ло, з незграбністю дорослої людини кинувся він сам в дитинство, оточив себе дітлахами, химерував, надолужував минуле й пропаще, командував, сміявся, пив той мед, лікував собі душу дитячою любов'ю, обожнюванням, гарячим захопленням: "Наш Черкес! Наш! Йде, виблискує козирком!" Серед дітей він сам себе відчував потрібним, доступним, снайпером, з душею розхристаною, з гострим і дотепним словом. І нічого, якщо те слово оберталося часто проти нього самого, якщо хитрі й веселі його чрр-ти-хлоп'яки починали нишком підсміюватися і над Черкесом. Тоді він нап'ялював картуз на очі, хмурився і казав: "Орли, ніз-зя так, одставить!" А в тоні відчувалося: ні трохи не сердиться.

З Павликом... Павлика він полюбив одразу, може, ще на греблі, коли той лежав, зціпивши зуби од болю. В обох доля була не дуже ласкавою, і йому, солдатові, навіть деколи здавалося: то не Павлик, а він сам, колишній малий Черкес, лежить зараз в темному кутку сиротою, в тітки над яром, де вікна заткнуто кожухом. І слухає: чи справді до них підкрадається ніч і гупає сокирою?

З школи Черкес біг до Павлика і в душі радів, що не заставав дома Байдачну. Сміялися, розкошували вони вдвох, і то були однакові, одної душі й одного розуму люди. А Байдачна, мати... Страхом, незрозумілим трепетом охоплювало Черкеса, кров била в голову, коли він — тільки мигцем! — заглядав їй в очі. Одвертався, встромлював носа в гру, та в грудях довго ходила темна й гаряча-хвиля, оглушувала його.

Сама скаламучена в думках, мати виходила в сіни, щоб не видати себе, і там піджидала його. Ось торохнув стілець, щось в хаті заскрипіло: мабуть, він прощається з сином. Тільки він поткнувся з дверей в темряву, а в сінях було глухо й темно,— мати йому назустріч.

— Василю,— покликала вона і аж здригнулася: ніколи не називала його так.— Василю, спасибі вам. Ви стільки. робите для мого сина, він без тями од вас, він просто щасливий, і я не знаю, що б я одна...

Видно, в горлі їй трохи перехопило, і голос продзвенів якось здавлено й нервово.

— Пройдіть сюди, мені там незручно, при синові. Я вам хоч .чарочку наллю. Повірте, я така рада і вдячна вам;..

Напевно, вона вже наготовила й пляшку, бо щось забулькав

ло з шийки і дзенькнуло.

— Де ваша рука? Ось беріть... Од всього серця прошу.

— Та ви що, Тасю,— він теж уперше назвав її Тасею, і холодок пробіг йому поза спиною.— Не треба... Я ж, ви знаєте, не те, не п'ю, та й взагалі. Я спішу, спасибі! Бувайте!

Панічно, ганебно він рвонув через відра, перечепився, вдарився об одвірок і вискочив на вулицю.

А вона так і вклякла в сінях. Простягнуті руки — і пустота, і раптова нещадна злість на нього, дурня неотесаного, на себе: "Так тобі й треба! Схаменись, що ти робиш, навіжена!"

Та, мабуть, була вона в тому засліпленні, коли людина говорить одне, а робить зовсім інше, назло, наперекір собі.

Вночі, коли Павлик заснув, вона стала проти вікна; з холодного неба дивився на неї білий прозоро-тонкий місяць. Ніколи вона не молилася, а тут зашепотіла до місяця, до зірки, що стояла під ним: "Простіть мені всі, хто може, в кого велика й добра душа; порятуйте, одведіть від мене цю хмару, цю темну силу, бо сама не знаю, що зі мною коїться. Я ж думала: після того, після нещастя з Павликом ніщо не стрепенеться в моїй душі; думала, що серце вмерло і не воскресне ніколи, а воно найшло, наринуло — і ще сильніше, як було в дівоцькі літа. Тільки тоді, в дівоцтві, все те було радістю, а тепер — попелом і гіркотою..."

Вона трохи змерзла, бо стояла боса і в білій лляній сорочці. Накинула на себе хустку і сказала до холодної далекої зірки: "Я ж так гадала собі: ну безпритульний він, недоглянутий, ото я зашию рукав йому, та зварю коли обід, та нагодую гаряченьким (бо звісно, як вони хазяйнують дома, оці самотні чоловіки), та ласкаве слово мовлю. Всі ми, хто без ласки,— сироти на землі... Одкрила, одімкнула душу свою, на хвилину, для простої ласки, та виходить, не знала себе: з глибини, з дна таке нахлинуло"...

Днів чотири, а то й п'ять Черкес до них не заходив. І мати, як ніколи добра й сумовито-уважна, топталась, метушилася коло Павлика: поміняла постіль, білою глиною помазала грубу, спробувала навіть його покупати (і намучилися обоє, бо ні підвести його, ні посадити в ночви). Мати метушилася, а він за всім тим бачив щось інше: ніби ховає вона очі, ніяк не вспоко-їть себе, приглушує в собі вину. Він щось розгадав, і те ще більше пекло, непокоїло її.

Вже скупаний (і намучений купанням), він лежав безсило розкинувши руки. Але з свого кутка мовчки, допитливо він ловив її погляд, ніби хотів заглянути в саму душу. Потім перепинив її:

— Мамо, послухай... Не треба. Ти зламаєш, ти порушиш таке, потім уже не повернеться... Ти знаєш, про що я кажу. А без нього — як же я буду? І так лежу наче од всього світу одру-баний.

Все це було сказано спокійно й холодно, але з тим внутрішнім болем і благанням, з яким можна кричати в душі про щось найболючіше, і вона одвернулася, мало не вискочила в сіни, не розридалася.

Павлик був несправедливий, жорстокий в сю хвилину до неї, та вона прощала йому, навіть не думала про те. На все, на все він мав право! Одвернулася до вікна, на яке молилася вночі, перечекала, поки спазми одпустили в душі і одгуло їй в голові глухим дзвоном, і тоді сказала, поклялася собі: "Одступ-люсь! Задушу в собі живу душу — і одстуллюсь, нічого не порушу, і будете ви вдвох, будете як діти, і ніщо не встряне між вами..."

На п'ятий, а може, на шостий день прийшов Черкес. Голову встромив у двері, оглянувся: хто дома? Байдачна була на роботі, і він задоволено, до самих вух розтягнув губи, освітив свою рябу кирпу веселою усмішкою.

— Павле! Є тобі робота! Покажи Європі, де раки зимують. Або, як казав начхоз: бий ворога в зуби шапками!

Одне слово, він приніс купу нових газет, і то були якісь маленькі, з веселими малюнками піонерські газети, їх присилали в школу з Києва, і в тих газетах писалося, що оголошується великий шаховий конкурс: хто кого переможе в республіці?

— Я вясе написав туди, в Київ, що ти будеш грати. Так і так, написав, Павло БайдаЧний хоче стати учасником конкурсу і викликає на бій.

— Та ви що, Вас Івановичу, смієтесь? Я ж не те, я ж тільки вчусь. А там у Києві...

— Нічого! Ти виграєш у мене, а я вигравав у начхоза, а начхоз вигравав у старшини, а старшина казав: не святі горшки ліплять. Не дрейф! Дивись!..

Він розгорнув газету, і вони сіли за перші задачі. Та, може, Павлик хвилювався або трохи залякав себе, бо одразу не второпав ні хитре слово "етюд", ні оті записані дрібними латинськими буквами позначки, які повзли й розбігалися перед ним, як руді мурахи. Та коли вони розставили фігури і Черкес впевнено буркнув: "От як почав би наш старшина!"—Павлик усміхнувся, заспокоївся, насупив брови (і тоненька рисочка затріпотіла на його переніссі), а скоро й сам здивувався, як ловко прихована ловушка для короля: треба не гнатись за турою, а поміняти офіцера на коня, і от — шах білим!

Грали вони До темна. Павлик стомився і одкинувся головою на подушку (він тепер часто стомлювався, боліло й вистукувало йому в скронях), а Черкес клешнею згрібав у коробку оті білі й фіолетово-червоні шахи-саморобки, що висохли і стали наче паперові, порожні всередині, складав те вутле й несерйозне господарство, за яке боявся навіть братися й руками, і вихвалював Павлика: здорово виріс його

учень за півроку! Поки він, Черкес, розкине своїми неповороткими мізками, Павлик, як сказано в древній книзі, пустить свою думку соколом, тричі обкружляє над шаховим царством, над всіма хащами й прірвами, і вдарить Черкеса обов'язково з дошкульного, з несподіваного брку. І коли б спитали Черкеса, як назвати сього отрока, він сказав би: храбр єсть отрок і бистр мислю!

Павлик легенько зашарівся (на блідуватих його щоках ледь-ледь щось прокинулося, зарожевіло), та, видно, сам себе засоромився і відмахнувся рукою: не треба так пишномовно!

Сіли за уроки. Тобто Черкес вмостився коло нього на лаві, а Павлик лежав на спині й писав у ліжку, поклавши собі на груди саморобну скриньку-столик. Та ось тихо зарипіли двері, в хату нечутно зайшла мати. Од неї війнуло холодом, снігом (а за вікном пролітали сніжинки, і вітер шарпав старий берестоk, наче хотів обірвати два-три жовтих листки, що вперто й сиротливо тріпотіли на голій гілці). Скинула мати валянки, холодно й стримано привіталася з Черкесом. І він їй буркнув через плече, а Павлику строго кивнув головою: далі, далі поїхали в науку, без перепинки! Однако вибиті віспою ямки потемніли, а губи його зімкнулися жорсткуватіше.

Павлик зиркнув на них одним коротким позирком, і зробив вигляд, що нічого не помітив.

А скоро знов приліг на подушку, сказав — більше сьогодні не може, потріскує голова. Вичах, як в отій пісні': "Огні в моїй топці совсем не горять, в котлах моїх нет больше пару..." Та й справді, він аж посірів, обличчя у нього загострилося, осунулося. Якусь хвилинку-дві полежав, мовби легенько придрімую-чи, і знов прокинувся, весело й лукаво глипнув на Черкеса:

— Слухайте, Василю Івановичу, так не годиться. Скільки я вас просив: розкажіть, розкажіть, як ви воювали на фронті, як оту "лінію

Маннергейма" брали, дроти й укріплення, а ви все одмовчуєтесь. А кажете: треба нам до всього готуватись!

— До всього! — різко підхватив Черкес і зсутулився, важко глянув під ноги на свої армійські чоботи.

(Було видно, що він спиною, потилицею чує, як Павликова мати ходить по хаті, готує вечерю, як вона дзенькає склом і теплим легким повівом прогулькуе близько десь поза ним).

Про свою війну за Карельським перешийком Черкес не любив згадувати. Він казав, що для нього то була мерзла війна, кучугурна і що їхня рота воювала більше кожухами проти морозів. Та Павлик не відступав, просив і наполягав навіть — ось тут же йому викласти, розказати щось несподіване, героїчне, хіба не бувало такого на фронті?

— Було! — Черкес підкрякнув якось не то хмуро, не то весело, а більш загадково, і клешнею наїжачив свій короткий солдатський чуб.— Було! Слухай, розкажу одну фронтову бувальщину.

Мати перестала замішувати тісто (вона хотіла напекти кручеників) і теж нашорошила вухо.

— Служив я, ти знаєш, Павле, в кулеметній роті першим номером обслуги.

— А що значить першим?

— А те, що не другим. Один лєнти мені підносить, другий заряджає, а я ноги розкидав, оком до прицільної планки і строчу. Второпав? Так от. Кинули нас на прорив у глухі ліси, і ми так рвонули з батальйоном вперед, що нас одрізали, оточили з флангів і ще кілометрів на п'ять загнали в свій тил. І в сніг нас втовкли. Три місяці ми лежали, як снопи, в метрових заметах; ні голови підвести, ні закурити — б'ють просто в лоб!

А морози печуть, градусів сорок. Коні у нас померзли: де окоп, там і туша чорніє, просто перед носом у нас. І ми лежали і їли сиру конятину, оту мерзлу. Ну, ясно, в животах у нас духові оркестри грають. А далі я так воював, Павле: наступають біло-фіини, так я вдарю по них з кулемета, а тоді полу шинелі одкину — і як дам шрапнеллю...

Павлик зачмихав, долонями затулив собі лице, та очі весело поблискували в оті щілинки між пальцями. Хтозна, чи здогадувався він, що все це Черкес розказав для того, щоб трохи розвеселити його. А солдатські жарти, вони завжди з перцем і добре підсолені. Однак Павлик запротестував, сказав, що це ніяка не бувальщина і ніяке не героїчне. От якби щось інше, як у книгах...

Нахмурив своє високе, порите крутими зморшками чоло Черкес. Думав. Що витало перед його напруженим зором — хтозна. З твердого чи холодного, чи насмішкуватого виразу на обличчі вгадувалося щось далеке, фронтове, солдатське.

— Ну ладно, розкажу страшну історію. Ніч була темна-темна. Поставили ми кулемет на волокушу, взяли гранати і двинулись на край хутірця, де стояв сарайчик з підвалом. З того сарая лупили по нас снайпери. Підповзли ми. І гуртом —

'в підвал. Блимнули світлом — пустої А наш старшина (був теж мастак грати в шахи) кудись шмигнув сам, в глибший погрібок. Раптом чуемо: крик, гуркіт, влітає наш старшина. І ми остовпіли: жах! Руки в крові, з лиця кривава юшка тече, весь трясеться. Ми на волокушу його, в тил, в медсанбат. А він рветься, кричить: одпустіть, я здоровий! "То в нього гарячка! — кажуть солдати.— Бігом до своїх". Упріли, одвезли його, прибігли назад, щоб ніхто кулемета нашого не поцупив. І всі — в той страшний погрібець: що там? А там — величезні корзини болотної журавлини, дехто клюквою її називає, подавлена, криваво-спіла ягода (хазяйчик, видно, наготовив). Ото в одну з корзин і звалився сторч головою наш старшина.

Знов легенький усміх і розчарування на обличчі Павлика: хитрує, не хоче серйозно говорити Черкес.

— Ну-ну, не надувай губи, Павлику. Твій Черкес не такий солом'яний дурень, щоб розказувати тобі на ніч, на сон грядущий про всякі страхи, — він згріб з лави ватяну шапку (свою фронтову), напнув шинель, одразу став ніби вищий, суворий і сіро-неприступний, якийсь чужіший, глянув у темне вікно, і там серед ночі, серед закляклих під мерзлою корою степів ніби одкрилося йому щось віще, недоступне простому оку — те, що буде завтра, що жде їх всіх.— Ти ще, Павлику, назнаєшся, набачишся страшного. Повір мені, чує моя душа.

Мати вийшла за ним, провела його до воріт і трішки, як зрозумів Павлик, постояла з ним під холодним небом.

...Через півроку, коли світ їхній, простий селянський, вгрузлий душею в землю, в хліб, в любов, коли той світ перевернуло, вирвало з коренем, понесло хтозна-куди бурею, Павлик не раз згадував слова Черкеса. В кромішній тьмі гули й гули важкі німецькі бомбовози. Тут, на землі, в їхньому селі, ніхто не палив у дворах вогню, не готував по-літньому вечері. Не світили й в хатах, або завішували наглухо вікна, обклеювали шибки навхрест паперовими смужками, наївно вірячи, що ті смужки врятують їх од бомб. Темно й глухо було на землі, а в небі вили німецькі бомбовози, йдучи наосліп до Дніпра; під їхніми крилами ніщо не світило, не блимало на тисячоверстих просторах землі, все тонуло в чорній бездонній тьмі. І фашистські льотчики в нервовому й озлобленому напруженні шукали внизу хоч вогника для орієнтиру. Аби скинути свій вантаж. Двоє хлопчаків, Зіньчин старший і менший брати, що пасли в степу бригадних коней, не послухали батька, розклали в канаві маленьке вогнище, хотіли напекти картоплі. І от — яма од них, і на сто метрів розкидало криваві шматки коней. В районній лікарні оперували жінку, яка не могла розродитися; видно, в тій хапанині не дуже щільно затулили вікно. Бомба в лікарню не вдарила, .а попала в сусідній двір, там жила стара мати з дітьми; ледве з-під уламків хати витягли кого живого, кого мертвого. Горіло торфовище на болоті, й туди

скинули двохсоткілограмову бомбу. Вибухом рознесло земляну гребельку на ставку і геть повалило вербу, оту, Павликову, з глибоким гнилим дуплом. Верба тріснула, і з неї випав старий заіржавілий обріз, ще, мабуть, прихований з днів громадянської війни. Чи думав Павлик, що в тій теплій, поточеній короїдами вербі ховається царських часів трьохлінійка та ще й з патроном у стволі?.. Страшне — бомбами, каліцтвом, чутками-розмовами — звалювалося тоді на них щодня. І, може, Черкес, який прищуленим, холодно-насмішкуватим, а разом і печальним оком уже, здається, наперед бачив і ті вибухи, і те каліцтво на землі, може, саме тому він і оберігав бідну Павликову душу од страхів?

...Не думала мати, що Павлик так надовго (з нервуванням і впертістю) встряне в нові для нього клопоти. Забава є забавою, розмишляла вона, хай собі соває на дошці слонами-кониками, все-таки одволікаються думки від лежання і хворості. А Павлик вчепився в гру серйозно, сам вимагав од Черкеса, щоб той приносив йому із школи газети, де писалося про якісь задачки. А матері сказав: купи в поштаря гарненьких конвертів та побільше.

Тепер він мав собі не гру й не втіху, а мороку: просив, щоб ставила йому лампу близько на коминець; не спав допізна, лежав з розплющеними очима і дивився в стелю, в одну точку — думав. Сердився, коли мати приносила їсти або щось тепленького пити, одсовував, нервував: не заважай! Мати одходила вбік і затаєно дивилась: синя жилка на його скронях напружувалась і тонко-тонко пульсувала, билась. "Нащо йому ці муки?" — зітхала вона. Та через якусь хвилину він сам її кликав і вже іншим голосом, розслабленим, ублаготворении, казав:

— От, мамо, розкусив-таки проклятущу головоломку. Слинив конверт, запечатував і просив:

— Однеси поштареві нашому Кирилкові. Тільки ж дивись, щоб не загубив: то такий! Не в сумку, а поза халявою суне та й піде!

Всю зиму й весну мати перестрівала того Кирилка, малого, недорослого чоловічка (він не діставав у хатах і до вікон, і спинався навшпиньки або ставав на цеглину, щоб кинути у вікно газету чи журнал); мати перепиняла його, дуже поважного, горбатенького, і благала: не забудьте, відправте ж Павликів конверт. Він цим живе...

Старий бересток за вікном, на якому вітер обірвав-таки за зиму останнє вперте, скручене в сухі трубочки листя, знов зазеленів, розкинув густу крону, ховаючи під собою тінь, вогкий дух землі, млость і бродіння весняних запахів, заклопотане повзання мурашок. І мати відчинила вікно, і прилетів одуд, мовби для того, щоб показати веселий, вогнисто-яскравий чубчик на голові. Сів на бересток і загукав туркотливо до Павлика:

— Оду-ду! Оду-ду-ду!

Павлик, трохи сам позеленілий за весну, як поключене в погребі картоплиння, спитав одуда:

— Що ти мені туркочеш? Що накликаєш доброго?

І, видно, таки з гарною вістю прилітав той красивий і нечастий у селі птах.

Як давно колись хлопці, що зранку викликали свого отамана:. "Пасько, вставай!" — так і зараз хтось дерся і шкрябав знадвору по підвіконню. Ось виткнулась чиясь велика, мов добра макітра, голова, та не вся, а тільки її червона спітніла лисина. А далі і сам Кирилко, мабуть, страшенно напружуючись і видряпуючись до вікна, заглянув у хату.

— А вам документ! Сур-йо-зний! З печатками!

Голова провалилася і тільки якийсь папірець та рука тяг-лись у вікно.

Мати взяла ту цидулку, однак боялась розгорнути її. З холодком в душі подумала: "Від кого це?"

А Кирилко знов зашкрябав, підтягнувся до вікна і своїм поважним голосом пророк:

— Вам на пошту треба, в сільраду. Там щось прислали вам. Вели-и-ке!

Словом, напнула мати святкову хустку, чорну, з китицями, і пішла в сусіднє село на пошту. А Павлик слухав одуда, лежав по-весняному розслаблений, кволий, засинав легким дрімотним сном, прокидався, знов засинав і чув крізь сон голос одуда, скрип колодязної корби в сусідів, і бачив у півдрімоті якихось коней на крилах, а може, то була велика пустельна птиця Сімург.

Він прокинувся од чийогось погляду. Над ним стояла мати в чорній хустці, і квіти на ній аж сміялися. Навіть сивизна в її косі, що вибивалася з-під хустки двома пасемцями, світилася м'яко і робила її лице глибшим і мудрішим.

— Павлику, дивись, що я тобі принесла.

Тепла застояна дрімота все ще стулювала йому очі, та він прогнав сон, зацікавився: що ж то в руках у матері? Якийсь чималий пакунок, вгорнутий цупким коричневим папером. Мати розрізала шнурки, одколупнула сургучеві печатки. І от поклала перед Павликом — він аж затих од здивування — велику дерев'яну коробку. Він одразу вгледів найцікавіше: чорні й білі клітинки на кришці. Ясно, то були шахи, то була шахова скринька, і зачинялась вона на маленьку мідну клямочку. Павлик, не вірячи своєму щастю, одчинив скриньку, а там! Не саморобні, ні, а крамничні, невимовно красиві, легкі, виточені з дерева фігурки, і кожна фігурка — чудо, і кожна відсявала свіжим білим або чорним лаком!

— Це мені?! — Павлик розгубився; все це багатство звалилося на нього, як несподіваний дар з небес. Він боявся до чогось доторкнутися, а тільки вдихав, вбирав у себе гострувати запах лаку, запах отих точених фігурок — слонів, пішаків, коней.

— Тобі прислали, Павлику. З Києва. А он ще цидулка: читай. Там про тебе.

Не од руки, а друкарськими літерами, як до великого начальника або до наркома, писали з Києва Павликові, Павлові Байдачному, що дякують йому за уважність і старанність,. що дев'ять задач він розв'язав правильно, в одній помилився, а одну, мабуть, не так зрозумів, що він завоював друге місце у відкритому конкурсі юних талантів-шахістів на Україні.

Нема Черкеса: він би затанцював!

...Пили з мамою чай, чай з вишнями, святкували, раділи. "Ти в мене герой! Бач, так і пишуть з Києва: талант!" — гомоніла мати.

"Ну, мамо, який я талант! Думав, я все розкусив, а бач,— в двох задачах промахнувся. Ото, якби не спішив..." Та, однак, видно було, що він щасливий. Від шпаркого чаю, а може, від хороших думок трішки зажевріло його блідувате загострене личко, налилися очі теплом, спокійною втомою; він заглибився в себе, ліг і довго дивився в стелю, і хтозна, що він там бачив — великі міста, піщану рівну пустелю, посмуговану чорними й білими клітинками, і крилатих коней, і себе серед птиць, і якісь голоси, що казали: "Дивіться, то Павлик, він сильний, він пролетить над всіма водами і пустелями..."

— Агов, Павлику! — загукав у вікно Черкес.— А дивись, з чим я приїхав.

Подивитись Павлик не міг, як не спинався на подушці, і тоді Черкес прогуркотів чимось за вікном і розпорядився:

— Хлопці, де наші ноші? Тягніть їх за мною!

Давно стільки шуму й галасу не було в Павликовій хаті. Вбігла вся хлоп'яча команда, боса й розхристана, сонце мигтіло за ними, хтось тягнув саморобні ноші.

— Пасько! Збирайся! Зараз поїдемо до яру, побачиш, що ми там витворяємо!

Мабуть, їм й досі уявлялося, що Пасько, їхній отаман, вилетить сонний назустріч, на ходу вскочить у штани (аж трісне холоша), і вони разом гайнуть попід хатами, лиш курява встане. Та Пасько лежав, трохи оторопілий, і наче побоювався, щоб його не стягли, не потривожили, не кинулися гуртом шарпати. Він обкутався покривалом і насторожено поглядав на буйне розпашіле товариство. Може, він дивувався, питав себе: невже він з ними колись бігав? Як все те було давно, і яким воно стало далеким і зовсім ніби чужим для нього. Добре, що саме нагодилася мати. Вона теж спочатку не второпала, що придумав Черкес. А тоді кишнула на хлопців, забігала, заметушилася по хаті, щоб одягти Павлика. Та от біда: сорочка на нього стала тісна й дуже куца, а штани зовсім не лізли. Намучила б вона Павлика, аби не Черкес; він встромив свого носа і швидко сказав: ось цю сорочку одягайте, більше нічого не треба, не смикайте хлопця. Обкутаємо рядном — і гайда!

На ношах обережно винесли Павлика в двір. А там! Під вікном стояла висока тачка-візок. Колеса м'які, обтягнуті гумою; сіна повно на візку, два дишельця з перекладиною; не візок, а просто бричка, можна сидіти, а можна й напівлежати. Одразу видно було: Черкес, більш ніхто, змайстрував це диво на колесах. Ні в кого в селі такого фаетона нема. Бач, він узяв та ще й застелив зверху візок розкішною, прогорілою в двох місцях шерстяною накидкою — для парадного виїзду.

Вмостили Павлика в сіно. Мати щільно обтулила його, поклала високо в голови, щоб Павлик лежав і все по дорозі бачив. А хлопці висе обступили візка, взялись гуртом за борти, їм не-терпілося: їхати! З вітерцем! Та Черкес грізно глянув на них:

— Тільки так: в сторону! Всі! І тихо! А я везу. Ви можете рядом йти, можете в ногу, кричіть, галасуйте собі на здоров'я, але без балощів, ясно?! А хто заслужить, дозволю підпихати...

Кивнув з-під козирка матері. І щось було сумне, стримане, приховане в його словах:

— Поїхали ми. Прощавайте: до вечора!

Вона теж промовила йому очима, ніби додала йому свого смутку, тепла, печалі.

Зосталась мати сама під берестком.

І от селом посунула трохи кумедна процесія. Попереду йшов цибатий чоловік, важко й вдумливо ступаючи армійськими чоботами. Він котив перед собою високого возика. З боків (хто підпихав, а хто просто вибрикував) бігла охорона — оті з Черкесового яру босоногі орли й розбишаки. Люди виходили з дворів за ворітця, віталися з Павликом, питали, як йому живеться;

хто лиш ковзком, а хто й одверто зиркав на нього, на блідувате Павликове обличчя, добросерді жінки гомоніли, що давно не бачили його і скучили за ним.

А Павлик затулявся од сонця долонею, так сліпило його на вулиці, так зелено, широко, бездонно й блакитно було в небі і на землі, що навіть аж незатишно ставало, незвично, аж наморочилось йому в голові. Він поворушився трохи і попросив:

— Хлопці, аби картуз мені... Очі сліпить. І одразу — з двох боків:

— На! На! На! Мій!

— А мій кращий!

Картузів десять, як галки з дерева, зірвалися, повисли над ним, стулились купою: шатро над головою!

Павлик взяв, не вибираючи, якогось рябого, в риб'ячій лусці, з надірваним козирком. Хіба ж він знав, що то картуз старшого Зіньчиного брата, і в тому картузі хлопець пожене вночі пасти коней, розкладе в степу маленький вогник, і от завищить, зареве над його головою бомба... Ні картуза, ні печеної картоплі, ні відчайдушного блиску в хлоп'ячих очах. Чорна яма. Метрів на п'ять вглиб! І на сто метрів — чорна, в материному серці...

Нап'яв Павлик рябого шаплика на очі, вмостився глибше і навіть трішечки, як йому здалося, придрімав. Але й крізь стулені вії мигтіло йому щось бездонне й блакитне — раннє літо, степ у синьому мареві, легенькі хмари в небі, а ще гомін у дворах, спілі черешні над плотом, високі будяки з повними лапами сухої пилюги, все те, що він колись пролітав, прогулькував одним духом, все, що зливалося йому в очах одним рідним земним мигтінням.

— Ну як? Не трясе? — питав Черкес.

Трясло, звичайно, на грудкуватій дорозі, але Павлик мовчав, терпів, пробував осміхнутися: ні, мовляв, добре, на сіні ж лежу.

То там, то тут вони зупинялися, перепочивали (і хлопці встигли шаснути в сад до Салабая й принесли в картузі жменю крупних біло-рожевих черешень); їхали через все село, а далі — поза бригадною кузнею, не до верби, а горбом, старим шляхом до Сичиного яру.

Така довга стелилась дорога, Павликові здавалося, що ніколи в житті він так далеко не забирався. І степ, небо, весь світ, все було для нього сьогодні якесь нове, просторіше і ніби якесь безпритульніше..

— Он, он вітряк! Дивись! — закричали хлопці. ь

Та Павлик, як не крутив головою, нічого, крім неба і підводи далеко в степу, не бачив. А тут затрясло на грудках дужче, і вони повернули в знайомий, рідний для хлопців Черкесів двір. Підкотили до старої шовковиці.

— Ну все, одмучився ти, Павлику. Припливли! — Черкес витер долонею піт з чола, а Павлик подумав, що хто сьогодні одмучився, то це бідолашний Черкес.

Видно, господар давно готувався зустріти в себе такого дорогого гостя, як Павлик. Підмів у дворі, викосив траву, поприбирав. Намостив ліжко під шовковицею, навіть столика на одній ніжці закопав. І напнув од сонця парусину, щоб ліжко й столик ховалися в затінку.

Сюди й перенесли Павлика.

Чи дорога, чи сонце, чи все побачене сьогодні під блакитним небом, а може, все разом таки стомили Павлика. Він приліг на Черкесове ліжко і одразу поринув у легкий дрімотливий сон.

А Черкес виніс глечик компоту, цілу коробку магазинних пряників, пригостив босоногу команду і тихо, щоб не потривожити Павлика, виголосив:

— Тепер — вольному воля, спасенному рай!

Хлопці вмить зрозуміли його команду: гуртом так і шугнули в яр. Там кущі терну, там бузина густими шатрами, там вогко й темно, і дзюркоче

струмок з-під гори, і ворушиться дно замуленої криниці, і зяє глибока лисича нора, і чиїсь кістки, може, мамонта, вимило весною; одне слово, там дико й глухо, справжнісінький рай для душі. Ось в тому раю скоро і зашелестіло, загупало, заухкало по-совиному: пішли хлопці гуляти.

А Павлик одразу прокинувся. Глянув з-під шовковиці — і велике здивування, потрясіння застигло в його очах. Де він? І що то перед ним?

Сидів на лаві Черкес. А за його спиною вимахував крилами якийсь дивовижний птах на високих ногах-ходулях. Крила вимахували на сонці, ганяли далеко позаду за собою тінь, від крил щось бігло вниз, крутилося,— то був чорний, густо змащений мазутом бурав, який ніби всвердлювався в землю; а внизу, м'яко прицмокуючи від мастила, виспівували теребки.

— Ну що? Сильно? Вітродвигун! — сказав Черкес; на Черкеса тепер падала зелена тінь з-під шовковиці, і він сам скидався на зеленого африканського птаха, дуже цибатого, худого, з твердим і рішучим виразом очей.— Я дістав у гброді маленьке динамо. Днів п'ять бився' і все ж підключив. Дивись!

Ні коробки, ні сірника, нічого не було у нього. Він поворожив, клешнею з'єднав дві мідні дротинки, які звисали під кришкою столика. І от! Просто над головою у Павлика спалахнуло сухе білувате світло. Воно притухало, і спалахувало, і знов скліпувало і спалахувало ще гострішим світлом. Ага, он в чому секрет: між гілками шовковиці на дротині звисала маленька лампочка. Від напнутої парусини нишкла тінь, а лампочка висявала, як свічка в шатрі. Ну, ясно: вітряк над яром крутив динамо, динамо виспівувало і гнало живий сліпучий струм аж сюди, під шовковицю. Аби трохи довший дріт, то й в клуб .Черкес провів би світло (хоч сьогодні), а там, дивись, і до Пав-ликового двору.

Тепер, коли вони залишилися вдвох і шовковиця огортала їх в зелену тінь, а вітряк шепотом, глухо видзвонював теребка-ми, можна було спокійно і вдумливо погомоніти. І відкритися душею.

Черкес сидів, склавши руки на колінах, дивився кудись на яр, а вже вечоріло, і говорив ніби не до Павлика, а до своїх давніх, зігрітих коло серця думок:

— Як ти думаєш, Павлику? Можна простим повітрям, без легкого газу, підняти в небо невеликий аеростат? Я вичитав: можна. Тільки треба...

Він ляснув себе клешнею по коліну, щось нетерпеливе прокинулося в ньому, і він сказав: "Буду не зшивати парусину, а клеїти, є добрий клей, щоб не рвалося і не пропускало між строчкою повітря. Та от одна притичина: як нагрівати повітря? В тебе, Павлику, мисль прудка й гаряча, скажи, що нам придумати?.. Можна зробити просто: взяти оту звичайну залізну плиту, її називають буржуйкою, поставити до неї два-три коліна труби, хай то буде труба жерстяна, як ринва для дощової води, розпалити великий вогонь і гаряче повітря накачувати в аеростат. А гондолу... А гондолу можна зробити легку і підв'язати на тонких канатах. Уявляєш, Павлику: ми вдвох! В гондолі! Пробний виліт. Над яром, над селом, над річкою, а хати, люди, коні — все під нами маленьке, все кудись біжить, дибуляє, а хлопці твої задирають голови і кричать: он, он вони, Павлик з Черкесом!"

Добре, що Черкес сидів спиною до Павлика і не помітив теплої, однак трішки, може, сумної, іронічної усмішки на вустах свого отрока. Про що думав, чого сумував цей рано прив'язаний до земної гондоли хлопець? Він бачив зсутулену спину Черкеса, бачив латочку на його гімнастерці, з невеликою сивиною чуб, одставлений вбік кочережкою лікоть і, може, вперше подумав про Черкеса по-іншому. Немолодий солдат-чоловік, без дітей, в порожній покинутій хаті. Хто він? Дорослий дивак, який все життя ганяється за журавлями в небі? Самітник, сільський Ікар, шукач скарбів, з тих безталанних, що помирають потім в

неприкаяності і забутті? А хіба він, Павлик, не такий? А хіба не такі лізуть на відколоті крижини, і потім їх, обморожених, рік, два ганяє у чорній полярній непроглядності?

— Черкесі — хрипко озвався Павлик (він якось раптово відчув себе в чомусь дорослішим, старшим за Черкеса).— Я не хотів цього казати вам, але от скажу. Слухайте: я вас люблю, Черкес.'Люблю вас, чуєте! А на саморобній гондолі... Ну що ж, я й так багато літаю, птиці мені сняться, коні на крилах... Ви добрий, ви найкращий для мене в світі, от!

Черкес не повернувся до нього, ще більше зсутулився. Не хотів, щоб Павлик побачив, як закипіли сльози в його очах. Затрясло, оглушило його те слово "люблю". Та ще мовлене тут, в цьому дворі, де він був підпічним покидьком, сиротою і де гупала йому вночі печерна сокира...

Швидко звечоріло.

Глибокий яр, обкопаний канавою двір, шовковицю під вікном — все огорнула холоднувата сутінь. Стих дерев'яний вітряк, не ганяв крилами тінь. І Павлик од подорожі, од свіжого повітря з степу, од тої доброти, що вливалася йому в груди, знов придрімав — тут же, під парусиновим напиналом. Він чув, як Черкес накрив його теплим покривалом, здається, кожухом. Потім підійшла ніби мати (од неї — запах кіс і дрімотної ласки), поправила йому подушку й спитала когось: "Не дуже він втомив тебе?" — "Ну що ти! День сьогодні — свято для душі",— сказав хтось глухо. А потім голоси й зовсім приглухли, і Павлик заснув. Він спав, а проте якось неясно, як чує, мабуть, сонна риба під теплою і темною водою, відчував крізь сон, що вони обоє десь тут...

Сиділи вони вдвох на лаві, окутані присмерком, густим зеленим листям шовковиці. День був для Черкеса довгий, клопітний, повний всяких роздумів і видінь. Несли його в небо, на кручі й каміння не тільки гондола, а й власне серце. Страх і завмирання, розгубленість, буря

думок, сором і стид за себе: "Краще провалитися, щезнути з такою незграбністю або взяти й сказати: "Тасю, послухай мене..."

Однак він знайшов м'якшу, об'їзну дорогу:

— Тасю, послухай, я прошу тебе: оддай мені Павлика, хоч на літо... Тут нам обом так добре буде: і догляну його, і супу якогось наварю, і майструватимемо вдвох, і хлопці прибігатимуть. Повір, я все обдумав. А ти з роботи заходитимеш сюди, до нас, ну колись, може, обід зготовиш, а то й просто відпочинеш душею...

Гірка сухувата усмішка ковзнула по її щоках і завмерла в куточках губів:

— Гарно ти обдумав, Василю. Віддай сина. То вже краще душу... І на що це буде скидатися? Сама Байдачна бігає до солдата, еге ж? Та мене люди язиками своїми перемолотять. На полову!

— Що люди? Люди впиваються оком в щось потайне, грішне, а нам критися нічого. Ми можемо піти й сказати, я не по* боюсь, можемо, як на суді, перед всім людом: так і так, ми одна сім'я...

Вона раптом з якимось відчаєм уткнулась лицем в долоні ї майже скрикнула:

— І мовчи! Мовчи, Черкес! Де ти взявся на мою голову! Ти все сколотив, збурив в моїх думках і в душі! Ти наче обвалив берег і мене скинув у воду. Мовчи! — Вона повернулась і гаряче, швидко, аж задихаючись, поцілувала його.

В дворах було темно й тихо, де-не-де брязкали відрами, заливали вогонь в кабицях, заганяли дітей спати. В пригуслих сутінках, на безлюдній сільській вуличці (а вже летіли від Бугу й Дністра важкі бомбовози) йшли двое,— мати й Черкес. Вдень ціла команда босоногих

котила візок, а тепер вони вдвох. Підпихали мовчки, ступали рядом, та очима — в землю, в свої думки. Темний вал рову, густих чагарників одтіснив хати, аж ген внизу зачорніла кузня, тут було вільніше й просторіше, цілий вигін полином, толоками розлігся до степу, дихалося тут легше (й люди не зиркали в спину), і мати з Черкесом переглянулися і раптом, з легким вихлюпом щастя, заусміхалися одне одному. Що ж, яка б гіркота не перекипіла в їхніх душах, та було щось і таке, що давало їм обом хай і нелегке, хай і перемішане з горем щастя. Щастя ось так йти, трохи сумно й стомлено, зате рядом, і котити одного возика.

Прокинувся Павлик, побачив дві постаті, цибату й низеньку, що в темряві ступали майже впритул, а між їхніми головами, десь далеко на заході, пригасала смужка блідуватого синього неба. Вечірня зоря, одна над почорнілою землею, розсипала колюче проміння, і було так широко, так гарно й лагідно в світі, що Павлик подумав: оце жив би й жив би — тисячу років!

А що йому ще треба? Мати, Черкес, ота смішна гондола, на якій вони, дивись, ще й помандрують...

Він був щасливий. Мабуть, такою щасливою буває людина, яка після довгого літнього дня, втомившись, підходить до високої скелі і не знає, що от-от загримить обвал і цілі гори каміння обрушаться на її голову.

12

Мати не раз поверталась в думках до того дня, коли все було зім'ято й зібгано в її душі.

Павлик саме нездужав, і вона раніше відпросилася додому на обід. Прийшла, а Павлик лежав обв'язаний тими дротинками й дужками-навушниками. Вона так і не звикла до них, лякалась, коли сии обмотувався, наче в лікарні. А зараз хотіла вогким рушником змахнути з себе піт, бо надворі сонце пекло немилосердно. Але зупинилась.

Якось страшно, мовби оскліло, дивився на неї Павлик.

— Сину! Що з тобою? Господи!

Він здер навушники і німо вп'явся очима в неї.

— Ти чула?! Ти досі не чула? Війна! Гітлер напав на нас! Київ горить!

Мабуть, вона не второпала зразу, що сказав Павлик, не дійшло до її розуму, що стряслося в світі. Вона заклякла, і одна думка трепетала в очах: "А діти? А малеча в колгоспних яслах? А Павлик? Що з ними? Куди їх?" Стояла приголомшена, розставивши руки, як птиця, що затуляє собою гніздо.

Все було зім'ято, зрушено, вирвано з коренем. Люди затуляли вікна, в погріб, в кутки запихали дітей, а над ними гуло небо — летіли на схід чорні з хрестами літаки. І вона кинулась запинати вікна, а над Павликом сама розпиналась, наче могла тим врятувати його. Та ні рядном, ні тілом своїм од світу не закриєшся.

Серед білого дня страшно, моторошним голосом закричало горе людське в сусідів. Плакала Вустя, обливалися сльозами її дітлахи. Павлик мученицьким поглядом попросив матір: піди подивись — що там? Може, допомогти людям треба. А у Вусті похорони, тільки похорони страшні, таких не було в селі: вбило двох синів, пасли коней в степу, а ховати нема чого, ні порошинки від їхніх тілечок не залишилося — яма. Склала Вустя на чисту дошку картуз, штанці, стоптані сандалики, все те, що знайшла дома від своїх двох мучеників, і гуртом, стулившись докупи, (а Вустя ридала й примовляла до сандаликів, картуза, штанців), з голосінням понесли вони дошку на кладовище.

Павлик бачив: прийшла мати додому ніби з тінню смерті за плечима. Затулила вікна щільніше. І кивнула на грубу, де висіла Павликова грамота. Син зрозумів. Ту грамоту прислали йому з Києва, на ній була

зірка і два круглі позолочені портретики — Ленін і Сталін. А чутки носились у селі такі: стріляють! За книги, за гроші, за все радянське, за наше — стріляють фашисти! Он був чоловік з Гайворона...

— Павлику, я зніму грамоту. Краще спалю.

— Не чіпай. Я не вкрав її, а завоював!

— Ти не розумієш. Зараз таке в світі коїться. Той чоловік в Гайворона плакав: він їхав у гості до Луцька поїздом з дітьми. І от вночі — виття, стрілянина, вибухи. Вриваються фашисти (а їх з парашутами до нас закидають), а мале дівчатко вп'ялося в батька: "Тату! Таточко!" — і аж трясеться, а фашистові не сподобалося: "Циган! — каже,— Юди!" — лапою згріб малу і за вікно, під поїзд. То звірі, Павлику...

Коли Павлик спав, мати тихенько зняла-таки грамоту і десь приховала.

А потім хлинуло й попливло: пожежі вночі, гострий зблиск літаків у чорному небі, тривожні заграви, тупіт, сварливий гомін десь у яру, тяжке форкання коней і натужні хрипкі голоси: "Давай! Р-разом! Викочуй!" А ранком — страх і безсонна мука в очах жінок і їхні розмови: відступають наші війська...

Мовби прорвало у світі грізну воду й впали десь кам'яні береги; все попливло, погнало, покотилось на схід до Дніпра.

Розбиті, в хмарах пилюги, з присохлими пов'язками, в кого на плечі, в кого через голову, відступали наші війська вночі, а вдень якщо й пробиралися, то між хлібами, попід сухими лісосмужками, вибалками, затуляючись гілляччям од сонця і од німецьких винищувачів, які так і стригли над колонами, так і вдавлювали в землю розшарпані, оглухлі від втоми гурти оточенців. Як птиці в грозу, носилися чутки: за яром, у степу бачили диверсантів; зловили в хлібах двох шпигунів-ракетни-ків,

які подавали з ракетниць сигнали німецьким яструбам; хтось отруїв колодязь на хуторі, і безневинно загинув хлопець-їздовий і коні з радгоспу. Чутки носилися, мов блискавки-птиці. В сухому повітрі, здавалося, все наелектризувалося до краю, і було чути, як потріскують перед вибухом заряди...

Потім притихло на день чи два. Тільки якось грізно й зло-віщо. І ринуло сильніше. Відступали, мабуть, останні колони, вже під ударами піхотних частин фашистів.

В ці дні Павликова мати зовсім не спала, металася серед людей; одправляли хліб, худобу, плакали, прощалися з немолодими сільськими дядьками, резервістами. А Павлик, покинутий, лежав у своєму кутку, мучився, томився душею, слухав охриплий детекторний приймачик. Та ждав стомлену, аж почорнілу матір, щоб накинутися на неї з розпитом: ну як, що там у селі?..

І от нагрянуло перше горе. Перше, та, мабуть, найстрашніше для Павлика; Зник Черкес. Потім про нього і мати, і люди, і хлопці не раз і ие два розповідали Павликові: як він загинув.

А загинув Черкес так, трохи дивно і загадково, як і жив.

Горіли некошені хліба, спека сушила землю, дим і сірий попіл несло над селом. Повз крайні хати відступала якась розбита наша частина, може, навіть рештки її.

Черкес з лопатою вийшов на шлях і заступив дорогу солдатам.

— Стій! — зупинив окриком понурих, запилюжених бійців, сірих від втоми і від гарячої куряви.— Ви куди відступаєте? Ви куди тікаєте, я вас питаю? Ви знаєте, що в селі діти? Маленькі діти і жінки горьовані ваші? Ви що, на фашистів їх покидаєте? На поталу ворогу? Де командир? Стій,

слухай команду: ні з места! Ось лопата, я ще принесу, всім копать окопи, ротно і по взводах — готуємо кругову оборону! .

Черкес підняв лопату і став, ніби хотів держаком, руками одпихнути, зупинити всю колону. Губи у нього запеклись до чорноти, очі недобре, гарячково зблискували. Дехто із солдатів розгубився, дехто обминав його і йшов стороною, і під ногами у них ядучим пилком курився сухий придорожній полин.

З колони вийшов до Черкеса немолодий капітан, чорноволосий, з шпалою в петлиці. Одна рука у нього висіла на перев'язі, очі немовби гноїлися — їх виїдала спека й курява. Капітан од-кашлявся і хрипко, стомлено мовив:

— Хто ти такий? Одійди, не дурій, добрий чоловіче. Ти ж, здається, солдат. Гірко й без тебе, і панікерів хватає. Ось у нас один з голими кулаками поліз на танк. їх цим не візьмеш,— і він кивнув головою назад, на сірі випалені сонцем пагорби, де щось глухо погуркувало.

— Як не візьмеш? А чим візьмеш? Вашим відступом? Драпанням? А села, а вітряки, а такі пацани, як немощні, що в постелі лежать? — Черкес, видно, оглух, він не чув, що йому казав капітан, він гупнув лопатою в землю.— Пів-УкраїНи віддали і далі одкочуєтесь?! Стій, назад, кажу! Зараз будемо рити окопи і кістьми ляжемо, а село не здамо. Слухай мою команду.

Та капітан щось неголосно буркнув солдатам, і ті понурою колоною, обминаючи Черкеса, зашкорбали, загупали покрай дороги в полинах, і за ними хмарою потяглась курява й дим ів степу.

Сплюнув Черкес і люто, швидко, несамовито став довбати окоп. Тут,же, просто на шляху, навпереріз солдатам. Він копав затверділу землю, вигортав сухі брили, а колона обходила його. Він уже підчищав, вигрібав метровий, жирний, немов антрацит, степовий чорнозем, те

безцінне золото південних просторів, на яке зазіхали споконвіку дикі орди кочівників — печеніги, половці, татари-завойовники (десь і войовничих готів аотлілі кості тут); він робив собі бруствер, заглибився на пів-пояса, а далі по груди, коли остання групка солдатів пройшла, проминула його, і хтось із обшарпаних задніх бійців оглянувся й глипнув на нього кривим пересохлим ротом — здається, оторопіло й насмішкувато.

Стихло* завмерло в степу. Ген за селом, за житами, що догорали, потягся довгий рукав куряви — видно, перевалювала за горб ота солдатська колона.

Нестерпно пекло сонце. Черкес зняв картуза, виклав у нього з кишені п'ять патронів. Вмостив на бруствер шкільний карабін, подумав: заїдає затвор, і поклав коло нього ще й той обріз, який випав з поваленої верби і який він почистив, добре змастив, приголубив.

Глянув Черкес на село, а воно вимерло й притихло, як вимирало й притихало, мабуть, не раз в давнину перед нашестями. Здавалося — навіть собаки в дворах поховалися. Ген лише вимахував йому крилами вітряк над яром, ніби гукав: "Бігом сюди! Ховайся, бо зараз таке почнеться!" — та за берестком на Павликовій хаті стриміла висока тичка-антена, яку він встромив у стріху. Обвів Черкес оком безлюдне село, попрощався — з вітряком, з Павликом, з мукою своєю — Тасею. Аби ж знала : Байдачна, вона б прибігла на шлях, вона б спробувала затягти ' його, безумного, в село, в якийсь сховок! А втім, що б вона зробила? В армію його не взяли, а принишкнути, голову десь сховати в куток... Чи довго б він висидів — з його характером? Так чи інакше, він був приречений. Краще вже тут, в степу...

От воно, те, з чим не розминутися. Виткнулася з-за лісосмуги сіра хмарка куряви, швидко покотила до села, повз степову балочку. То мотоцикл, Черкес уже бачив. Двоє їхали в касках, один за рулем, другий в колясці. Оком знавця, що трохи понюхав пороху, Черкес визначив для себе: це легенька розвідка, за ними посуне машина, дві, а може, одразу

піхотна колона. Мотоцикл гнав курним шляхом просто на гору, до Черкеса.

Він прокашлявся, нап'яв картуз, щоб не сліпило очі, виклав патрони на бруствер і спочатку прицілився холодним прищуром очей, а тоді взяв на мушку того, що сидів за рулем.

Наче й не торкав за курок, як грохнув постріл.

Круто, мало не перекинувшись, югнув, розвернувся мотоцикл, ревнув мотор і закушпелив назад з неймовірною швидкістю. Черкес одкрив рота, остовпіло дивився на пилюгу, що летіла з-під коліс. Диви, не було з ним такого — промахнувся, не попав у фашиста. Лайнув себе, перевірив приціл: так і є, збита мушка!

Поки ставив приціл, вискочило не один, не два, а троє мотоциклістів і невелика танкетка за ними — такої посудини Черкес на фінському фронті не бачив.

Ну от, тепер держись за жизнь, як сказав би начхоз.

Витер пересохлі губи, які аж зашкарубли від спеки й пилу. Зарядив карабін і обріз.

Уперся ногами в окопі, навіть почургав ними, щоб не було грудок під чобітьми. Ліктем зліг на бруствер.

Знов прицілився оком на шлях, з думкою — підпустити їх ближче.

А ті не їхали. Спішилися, стали купою. Видно, розглядали в бінокль, обмацували дорогу. Пустельно. Диміла стерня, догорав підпалений хліб. Ніде ні душі. Хтозна, чи помітили вони Черкесів окоп на шляху, купу свіжої землі, яка на сонці присохла, взялась білуватою корою.

Обережно, обдивляючись навкруги, покотили фашисти до села, і Черкес осмикував себе, • казав: хай проскочать балочку, тоді...

Він прикипів оком до переднього мотоцикла і не бачив, як танкетка і два інших з колясками спустилися в ярок і десь пропали.

А мотоцикл котив на нього, і в Черкеса, як від морозу, почало трусити руки і в грудях трепетала якась терпка морозна остуда. Мандраж, як сказав би його начхоз. Він злився, бо не любив, не терпів у собі оцього перед боєм нервового дрожу. Міцніше притис клешнею гвинтівку до плеча й огледів, що й фашисти ідуть на нього з націленими автоматами. Він уже виразно бачив каску, розчепірені руки отого за рулем, навіть якесь розмите, сіре, запилюжене його лице.

Серце в Черкеса загупотіло, смерть підкочувалась ближче, сіра маска-лице вп'ялась в нього закляклими ямами очей. Щоб не перепалити себе, Черкес вистрілив і тут же викинув з патронника гільзу, а з неї ще вився жовтий димок.

— Ага, здається, один є!

Мотоцикл завив, закружляв на місці, застрибав на грудках; як прив'язаний до пакола. Фашист обвис, якось впоперек розп'явся на рулі; він лантухом сповзав на землю. І тоді отой другий геть несподівано вихопився з коляски, і Черкес й оком не зморгнув, як він стрибнув за руль, дав повний таз і так рвонув шляхом у степ, що за ним трубою встала курява.

Не зразу второпав Черкес, що ж то валяється серед полину. Ага, німчак. Його, видно, скинув чоботом напарник. І лежить німчак боком, вухом до землі, ніби слухає голос, та не голос, а зотлілі кості свого готського Чінгісхана — Германаріха, який був загребений десь тут, у цих безмежних степах.

...Коли помирав Германаріх, вождь імперії войовничих готів, він заповів перед смертю, щоб його поховали за древнім готським воїнським звичаєм: ніхто не повинен знати, де його могила, і щоб в жертву були принесені найближчі воїни-соратни-ки. Вночі таємно вивезли його тіло в степ, тричі міняли Дороги, по яких везли покійника, поки не зупинилися коло невідомої річки. Перед тим осліпили погоничів, які могли запам'ятати дорогу (в жертву їх не приносили, бо вони були низької крові). Далі розділились, пішли окремо. Першими вбили тих, хто копав могилу. Отож, Місце поховання Германаріха залишалося таємницею. Другими вбили тих, хто не знав, де могила, але вночі насипав греблю на річці, вище по течії, і коли зібралася

вода, спустив ту воду, щоб змело й слід поховання. Третіми вбили тих, хто вбивав перших. Потім вбили і цих. А по дорозі — і осліплених. В жертву було принесено сімсот найхоробрі-ших воїнів-готів, а ім'я Германаріха оповито ще однією злові-щою легендою. Той, хто лежав зараз вухом у полинах, замість казок дома і в школі, а може, й разом з казками, читав про безстрашного Германаріха і чув од старших, що в них кипить кров предків і вона, ця кров, кличе їх на схід...

Черкес послав кулю навздогін мотоциклістові, який кинув розпростертого свого напарника і тепер тікав щодуху в степ.

Перезарядив карабін. Хотів знов прицілитися.

Та майже водночас гримнуло ззаду.

Він ще встиг стрепенутися, кинути вбік коротким зми-гом ока.

За спиною, мало не впритул, стояло троє. Важко запилені чоботи. Віддуті коліна сіро-зелених штанів. Рукава до ліктів закасані. І наставлені на нього дула автоматів. Обійшли, обійшли вони балочкою Черкеса, він про те й не подумав.

Зсудомлений, з холодним трепетом смерті в очах, він ще розтулив пальці, щоб взяти обріз. І тоді в спину, в голову, в потилицю градом сипонули кулі.

Він так і впав — на груди, лицем у м'яку землю, яку акуратно вибрав з дна окопу.

Вже потім, вночі, люди знайшли Черкеса. Видно, фашисти, щоб не об'їжджати яму, засипали окоп. І Черкес як стояв по груди в окопі, так і загорнули його. З тої могили виглядала тепер його простоволоса голова, залита кров'ю. Йшла, котила шляхом безконечна колона — машини, мотоцикли, фургони, піші солдати; ніхто не обминав окоп, ступали через голову, пил жухкав клубами з-під ніг і коліс, і дивився на чоботи, на одду-ті коліна, на цих нових германаріхів мертвими очима втоптаний в землю Черкес.

...Серед глупої ночі хтось викликав матір з хати швидким нервовим стуком у шибку. Мати вийшла, а їй просто на груди впала сусідка Вустя. Трусилась вона од страху, охкала, бурмотіла хтозна про що. Прибився до неї, до Вусті, якийсь солдат, наш, оточенець, а німців повно в селі, а він благає: сховайте! Вустя накинула хустку на плечі, сказала йому — ходімте, та швиденько яром, поза селом, та через степ, щоб одвести його до своєї сестри на хутір, може, там сховають. Бігли вони степом, а темно, ноги од страху заплутуються, і от на горбу вона впала, за щось зачепилась зосліпу. Думає, що ж то воно на дорозі? Коли мац — людська голова... Тут Вустя охнула, затрусилася дужче і прошепотіла Байдачній просто в лице: "Тасю, то Черкес. Вбили його!.. Бери якесь рядно та лопату, перетяглі немо його на кладовище та хоч по-людському поховаємо. Той солдат, оточенець, сидить там в степу над окопом, допоможе нам..."

Там, де Вустя поховала дошку з дитячими картузиками й штанцями, тепер вони поховали Черкеса, і дві жінки за одвічним гірким жіночим обов'язком постояли над могилою, серед темної душнуватої ночі, стиха поголосили над впокоєним тілом.

Все це було для матері як страшний пекельний сон: і рядно, і те, як вони тягли по траві Черкеса і як затуляли йому очі, а він дивився. Розбита, глуха від гулу в тілі, притяглась мати додому, в темряві пошастала рукою: чи спить Павлик? І раптом згадала слова Черкеса, мовлені зовсім недавно: "Ти ще назнаєшся, набачишся, Павлику, страшного. Чує моя душа..." Ох, чула, чула його душа — собі і всім нам на голову!

День-два вона б ховала від Павлика, де Черкес, що з ним скоїлося. Ховала б, та хіба таке втаїш? Вже вранці він глянув на матір, на синюваті набряклі кола у неї під очима, на змучене лице, про щось ніби здогадався. Замовк, притих, ждав од неї: хай скаже сама. Та от загупотіло в сінях, вбігли гуртом Вустині хлопці і просто з порога, в один голос:

— Павлику! Нема Черкеса. Мати нам сказала: вбито його.

От вона й втаїла від сина...

Малі, замурзані Вустині доїльники й поїльники обсіли Пав-ликове ліжко і, печально пошморгуючи носами (і то акуратно, не враз, а один після другого), почали згадувати Черкеса. Який то був чоловік! Давав попробувать магнето: всім, підходь і берись пальцями за провідок, а він як крутне коліщатко, а воно як шпигоне тобі іскрою в пальці, а ти кидь провідок та в регіт! А як війна почалась, він пішов у район до начальника і каже: посилайте мене на фронт. А той одказує: не можу, у вас рука перебита; от бачите, неправильно в лікті зрослась, кочережкою. "Як не можете? — бухнув кулаком Черкес.— Ану ставте свою руку на стіл, хто кого подужає!" Уперлись вони ліктями в стіл, а військком був здоровий дядько, ручище лопатою. Черкес взяв його, раз! — так і пригнув до столу. Він отою своєю клешнею, Черкес, і косив, і дрова рубав, і в кузню ходив до молотобійців: сильний був! І якби взяли на фронт, та знов кулеметником... А то, ба, сам викопав окоп і сам проти цілої дивізії...

Одне слово, хлопці згадували Черкеса, і Черкес в їхніх хапливих розмовах-балачках обростав своєю легендою, доброю і трохи печальною.

Як тоді, на греблі, Павлика вдарило в хребець оте жорстоке слово: вбито Черкеса! Він уже не слухав, про що цокотіли Вустині хлопці; він лежав з холодними, зупиненими очима і мучився од болю в спині, од страшної думки: а що ж тепер? Мляво, проте з відчутною внутрішньою різкуватістю він сказав:

— Йдіть, хлопці, погуляйте собі. В мене чогось болить голова.

Справді, у нього розболілась голова, він одвернувся од світла і ніби трохи придрімав. А коли прокинувся, довго, з намор-. щеним підстаркуватим лицем дивився в стелю, про щось ду-імав. Мати бачила, що йому погано, ходила як можна тихіше. 1 він став очима водити за нею, наче по-новому приглядатися, ' вивчав її з якоюсь таємною прихованою думкою, аж їй було не по собі.

і. Зупинив, коли несла чашку йому.

:' — А знаєш, мамо, чого він вмер? Я про Черкеса кажу,— раптом Павлик почервонів, аж набрякли й заблищали сльозини в куточках він.— Він би не вмер, мамо, якби ти вийшла за нього заміж...

— Павлику, що ти говориш! Як ти смієш! Викинь таке з голови!

Вона кинулась геть на кухню, забилась у куток, і Павлик чув, як вона там здавлено, глухо ридає на лаві. Він сказав собі: дурень же ти! І знав, що якби він був на ногах, то зараз пішов би на кухню, притулив її посивілу голову до себе і мовив би: нічого, мамо, якось жити нам треба. А за ті слова... ну вибач мені...

Та ба, він і вибачитись не міг.

13

Весело ґелґочучи, із сміхом і реготом гітлерівці порядкували в хаті. Винесли стіл, стару, ще бабину скриню, дерев'яний мисник. На лаву і на материне ліжко поклали дошки, настелили сіна, зробили собі нари. Словом, стала Павликова хата казармою. Хотіли й Павлика винести геть, в бокову комірчину, однак мати кинулась напереріз. Сказала: кранк хлопець, хворий, не чіпайте його. І німці одступились.

З свого кутка Павлик зацьковано, з ненавистю, з оторопін-ням дивився на веселе вештання, на порядкування в хаті цих чужих людей. Як вовченя, він блимав на них насурмлено, і мати знаками показувала йому: краще одвернись, нащо вони тобі.

А він спідлоба зиркав на них, кожного, хто вхоДив чи виходив, зустрічав з якимось зухвалим хлоп'ячим викликом, а на матір супився: "Ну що ти заступаєш мене спиною? Вони Черкеса вбили!"

Справді, мати заступала його спиною, побоювалась за сина. А потім придумала: протягла шворку і завісила його в кутку квітчастою простинею. Через день-два з перегородкою змирився й Павлик; в кутку було йому спокійніше.

А німці порядкували не тільки в хаті, а й у дворі. За берестком, недалеко од вулиці, викопали яму, забили два стовпці, поклали на них перекладину. То вони облаштували собі європейський нужник. І от видовисько на все село: огрядний товстий німець, офіцер, спустив штани, сів на перекладину і взяв у руки газету. Видно, був культурний чоловік, любив почитати. Він важко стогнав, трудився, а йшла сусідка Вустя з своїми хлопчаками, глянула на його білу бабську одгодовану сідиицю, виставлену на все село, перехрестилася, штурхнула дітей в спину: йдіть, не дивіться, діти, на таку срамоту.

— Вони що,— спитав Павлик, коли почув од матері про те одверте, веселе, показне фельдфебельське безстидство (а фашисти якраз роздягалися мало не догола і реготали, ляскали себе по стегнах, обливалися водою коло криниці — для них нікого в селі не було, крім них самих),— вони що, мамо, глумляться над нами? За людей нас не вважають!

Зітхнула мати. Що вона могла сказати Павликові? В глибині душі вона розуміла: вже не раз бувало в минулому таке... Прийшла дика чужа сила, завойовницька — з своїм гелготом, з презирством, з холодною міною на випещених, одеколоном напахчених фізіономіях, прийшла ламать, глумитися, по-своєму перемелювати все — і зіткнулася з іншим світом, з глухою ненавистю, з правічно непокірним народом, який в муках і трудах обживав цю землю, засівав її житом і кров'ю, і хіба він стерпить, змириться з глумом і чулсинським насильством?

Один з німців, молодий, лисенький (він довго й акуратно зализував набік своє негусте білявеньке волоссячко), підгледів у Павлика шахи, оту велику дерев'яну коробку, прислану з Києва. Прицмокнув здивовано, потер долоні.

— О, малтшік, малтшік, гут, гут! Шпілен! — і жестами показав Павликові: давай, мовляв, сядемо і поміряємося силами.

Був німець наче і не дуже злий, а ніжна лисина у нього й зовсім миролюбна, та Павлика все одно аж пересмикнуло: ти переїхав Черкеса, а я з тобою гратиму! Не діждешся!

Матері він сказав: викинь геть оті саморобні шахи, а коробку десь заховай.

Винесла мати в сіни Павликові іграшки. Ще раз глянула на легкі, стерті пальцями, сіруваті ляльки-фігурки з тіста. Подивувалася: все-таки гарно виліпив! І згадалося їй багато: і горе Павликове, і Черкес, і теплий

жнив'яний вечір, коли вони вдвох котили візок додому, і коротка їхня радість, присмачена вечірнім сумом: не ті літа, та й життя не так почалось... Ні, не стачило в неї духу взяти й викинути ці фігурки з хліба;

зав'язала їх в чисту полотнину і сховала в кухні за коминець. А коробку засунула під старі свої плаття в скриню.

І потекло їхнє невільницьке життя з літа в осінь, з осені в зиму. Одні армійські частини вибралися з села, вступили інші — обозом, ситими голландськими конями, міцними критими фургонами. І ці поїхали, залишився Салабай-староста, а за Са-лабаем ходив, неприступно надуваючи губи, його виконавець, отой недоросток Кирилко, що дуже здивувало матір. Вона знизувала плечима: "Ну хто б думав? Про Кирилка? Всі люди до нього тяглись душею, жаліли. А він?" Та Павлик після невеселої паузи сказав:

— Я знав, що він кимось таким стане. У нього була дуже суха безжальна рука. Він коли здоровкався з нами, хлопцями, або говорив з ким, то брав того ось так, вище ліктя, і здавлював, немов кліщами. Не хотів, а здавлював. І очі в нього були сухі, з потайним блиском. Його, кажуть, сильно били в дитинстві, батько злющий був і пропащий п'яниця. Воно, мабуть, з того пішло...

Мати знала, що Павлик своїм тихим зосередженим оком придивляється до людей, бачить в них щось непросте, приспане, те, що не кожному помітне. їй самій деколи ставало не по собі від його прозірливого погляду: все до крихти він примічав, нічого не втаїш. І вона боялася за нього, згадувала всяку всячину (а хіба мало наслухаєшся від старих жінок!) і благала долю, щоб дала йому здоров'я і вділила хоч крихту щастя...

Задула, замела снігами перша, за нею друга воєнна зима. Вітрами й бурею пригнало в село німців, якусь фронтову частину. Видно, в боях добре потріпало фашистів, вони відповзли в тил, щоб трохи підлатати

себе. Перемерзлі, обліплені снігом, вони ввалилися в хату, внесли повно холоду й тупоту, а Павлик швидше накрився од них, затулив себе куфайчиною, однак загледів, що вони понатягували на себе хто що міг: якісь здоровенні, плетені з товстої соломи постоли, ще більші, до самих колін торби-рукавиці, шарфами, хустками, квітчастим ганчір'ям позакутували голови (бо в їхніх зелених, без вати, піло-точках з довгими вухами не дуже на морозі зігрієшся). З окопів, з вітру принесли вони в хату світленькі примерзлі крижин-ки-бурульки під носами, тупали, ляскали себе рукавицями, виганяли холод, виторохкували зубами, з якимось мерзлим од-чаєм зиркали по кутках: де зігрітися? Невже це були ті самі вояки, що весело, з переможним гелготом товклися в дворі, обливалися холодною водою коло криниці, а наївшись, сідали на перекладину і сито показували всьому селу свої одгодовані зади? Ці ж охрипло загукали хазяйці: "Матка, топіть, топіть, фойєр, вогонь!" А дехто одразу кинувся заглядати в горшки їсти! Та що там вамг їсти, коли Павлик з матір'ю другу зиму голодував, і один у них був порятунок: або смажені на попелі, або просто зварені на пісній воді мерзлі кормові бурячки, і то якщо вдавалося надлубати їх з-під заметених снігом старих ка-гатів у степу. Павлик сам світився од голоду.

Коли мати внесла оберемок хмизу в хату і протопила, вояки обтулили теплу плиту, наїжачено грілися, то один, то другий тягли руки до конфорок, ухкали, витирали з-під носа синю ки-сельну водичку. Трохи обігрівшись, скинули з себе окопне дрантя, брудне й завошивлене, і дружно взялись виловлювати в рубцях диверсантів:

— О, матка, патізан, патізаи! Много патізан!..

Ця робота, як бачив Павлик, побігла у них веселіше. Коло теплої плити, відтанувши після фронтових морозів душею, хтось уже виймав з кишені фото, зиркав, чи нема поблизу офіцера, і швидко, втаємничено показував матері: "Кіндер, матка! Цвай кіндер",— тобто, що у нього там, в Германії, двоє дітей, трохи менших за Павлика, і що без батька їм "отшінь пльохо". Він гірко й розчулено шморгав носом й притишено

казав: "Война некарош, матка, некарош война",— і що вони скоро будуть "драп нах хауз", а Гітлер капут.

"Ну от,— світлішим поглядом кивав Павлик матері,— по-іншому заговорили. А то дивились на нас, як на пусті двері".

Раз або два на день в кімнату заходив їхній офіцер, високий блондин з тонким безкровно-холодним лицем. Солдати, як од вибуху, підскакували, разом клацали каблуками, витягувалися в струнку, завмирали і вп'ялювалися очима в нього. А він проходив повз них, як повз невидимі тіні, ступав у дальній куток, обертався, робив довгу паузу, міряв їх з ніг до голови, ніби наганяв нутряного страху. Кожного обмацував довгим мерзлим поглядом, і не сходила з його лиця холодна презирлива гримаса.

Хвилину чи дві він тримав їх навитяжку, а потім кивав старшому: вільно. Та після "вільно" солдати стояли якісь заціплені, зім'яті. Немовби ждали, коли вік піде.

Це був обер-лейтенант, а може, оберет, мати з Павликом в тому не дуже тямили, називали вони його по-своєму: Гансом-полковником або оберстом. Чогось Павлик одразу його не злюбив. Дуже не злюбив і, може, деколи з матір'ю здивовано й глузливо перезиркувався за його спиною, бо раптом фашист обертався, тим же мерзлякуватим поглядом міряв їх: а це що за люди? І чого вони сидять розвалившись, не підскакують і руки в них не по швах?

Бачите, перед ним все повинно було стояти навитяжку, навіть стовпи в хаті.

Павлик згадував Черкеса, згадував наших стомлених, припалених від пожеж в степу солдатів, які, одступаючи, заходили до них у двір, щоб посидіти трохи в тіньку, перепочити, попити води; не бачив, не помічав Павлик такого, щоб наші прості дядьки-солдати клякли перед

своїм командиром, німіли гіпнотично, як ці фронтові чужаки-вояки. Де там, все було навпаки, так просто сиділи наші в тісному гурті, покурювали махорку з одного кисета, гомоніли й зверталися один до одного, що командир, що рядовий, як звертаються селяни до свого доброго сусіда десь на косовиці або на жнивах у полі. А тут: мертва стойка, руки навитяжку, трепет муштри.

Той Ганс-оберст довго не виходив у Павлика з голови. Мулявся Павлик, зітхав, крутився в ліжку. Не давали йому спокою білий великий аркуш паперу і гарні кольорові олівці. Все те добро Павлик побачив на столі під рукою в одного німця-ефрейтора, на вигляд ніби простішого, схожого на вчителя малювання; може, то був штабний топографіст, хтозна. Занили в Павлика пальці, занудьгували, захотілося йому помалювати, і було що — він уже бачив перед собою не просту, а трохи таємничу картину. Мабуть, німець вловив оте приховане нудьгування в його очах. Дав йому шмат цупкого паперу, суворо попередив: бляйштіфтн, тобто олівці, повернути.

Павлик попросив зашторити його і до вечора трудився в своєму кутку. Слинив кольорові грифельки, зітхав, насуплено дивився в стелю, ніби щось там бачив грізне й невидиме, а потім, старанно прикусивши язика, чиркав, розфарбовував — і виходило у нього щось червоне, велике й настовбурчене.

Стомився, та вже й звечоріло в хаті, одклав малювання, ліг відпочити.

А коли мати з оберемком мерзлого хмизу ввійшла знадвору, вона угледіла на грубі якусь дивну картину: летіла піднебесна птиця, схожа на степового гайстра, та тільки не з двома крилами, а наче з десятьма, і були її крила широко розпірені, а на них палахкотів начеб вогонь.

— Що ж то воно, Павлику? Що то за вогонь роздмухує вітер?

— Це, мамо, птиця Сімург. Я давно вичитав про неї в книжках. Вона прилітає з пустелі; вона, мамо, захищає людей од розбою, од поночних бандитів. Бачиш, то в неї жар, то в неї помста на крилах. Але тс-с, мамо, — він озирнувся по хаті, де вкладалася спати, поганявши "партизанів", фронтова обтріпана солдатня.— Птиця у мене, мамо, з секретом: у неї маленькі червоні зірочки під крилами. Я їх так хитро намалював, щоб Ганс і не помітив. Це наша, червона птиця...

Методично, як і раніше, той Ганс-оберст вранці і ввечері заскакував у хату і завжди якось несподівано. Може, йому приємно було, може, тішило його те, як панічно підскакують солдати, стукають каблуками і завмирають перед ним. Він пронизував' їх мерзлим поглядом, йшов повз них, одному поправляв пояс, другому тикав пальцем у карабін, третьому сухо щось джеркотів — і той трепетав, зеленів, втягував голову в плечі.

За Гансом завжди ходив молодший офіцер, зовсім юний, високий, свіжий, гарний з лиця, в новенькій шинелі і в нових лискучо-чорних хромових чоботях. Він якось косоплечив, під-тупцював ззаду, і що б не казав оберет, кивав, погоджувався, усміхався, тільки усмішка у нього була якась дивна, швидко вона холонула й мінялася, не встежиш за нею, не зрозумієш, чи то вона догідлива, чи хитра, уїдливо-скептична.

Видно, то був ординарець.

Він і в хату заходив косоплечо: один погон вище, другий нижче. Коли оберет кричав на солдатів, він опускав плече низько, з-за спини оберста кивав солдатам: не трусіться, не зважайте на бурбона! А як тільки полковник (чи лейтенант?) обертався, а очі у нього холодно розширені, молоденький пересмішник сам нещадніше гримав на солдатську братію: руге!

Цей хитрий, пересмішкуватий офіцерик теж одного разу помітив у Павлика шахи. За довгу зиму Павлик нанудився, на-самітничався у

своєму кутку і попросив матір: витягніть коробку, я хоч трошки подивлюсь на них, пограю...

— О! — весело нагострив лукаві насмішкуваті очі офіцерик.— То єсть шахмят! Шпілен, шпілен, грать!

І ламаною мовою став пояснювати Павликові: його Ганс-оберст єсть великий копф-голова: він там, в фатерлянд, в офіцерський клюб, він грав на парі з великий грос-грос майстер, теж офіцер, і був єсть капут, скандал, Ганс-оіберст — айн-цвайн! — виграль два п'ятсот марок! Корошо?.. Словом, з його розповіді виходило, що там у них в фатерлянді все грос-грос велике — і скандали в клубі, і виграші офіцерів, і перемоги Ганса, а головне ось що: тил єсть некорошо, грос-мороз некоро-шо, шнапс-водка пить нілзя, а Ганс-оберст почув у селі, що Паулік єсть маленькій большой майстер, і надо іграть, тільки звертається оберет не сам, а через свого ординарця: врем'я шпілен — сьогодні вечер, точно! точно! — і порядок!

Павлик слухав оте "корошо-некорошо" молоденького офіцера і не розумів: його просять чи вимагають, щоб він грав?.. Ти ба, воно, мерзле, не хоче само говорити з ним, а підсилав свого ординарця!

Зітхнув Павлик, показав долонею на свої трохи почервонілі стомлені очі, на скроні: я кранк, болить голова, не можу грати.п

— О ніхт, ніхт! Некорошо! Точно — надо іграль!

Ординарець кинув свою хитру незрозумілу посмішку, віддав честь і зник — веселий, новенький весь, як з голочки, косоплечий.

14

Він пішов, а Павлик ліг і задумався. Тепер над ним, з білої стіни, летіла розпірена птиця Сімург, і вітер роздмухував на її крилах вогонь, а

піщаними дюнами пустелі чи, може, сніговими заметами, пробирався не караван бедуїнів, а низочка партизанів, і вів їх безстрашний Калашник; про нього, про Ка-лашника, сусідка Вустя казала: "Був у мене таємно вночі! І залишив записку: "Б'ють наші бузувірів за Дніпром, ждіть, скоро подамо вам знак".

"Ну добре,— сказав Павлик,— я буду грати з мерзлякуватим. Буду, хоч мені це й гидко". Йому й досі здавалося, що стара дерев'яна лава їхня ще не прочахла, що вона зберігав тепло іншої людини — Черкеса; він тут сидів, голосно сміявся, сипав своїми примовками. І тоді Павлик подумав: сидіти за одною дошкою — це все одно, що побрататися з людиною, що їсти борщ з одної миски. І після того — оберет і його презирлива гримаса?

Точно, мовби по сигналу, після дзвону-одбою в дворі, зайшов у кімнату оберет Ганс.

Знов — трепетний стук каблуків, виструнчена шпалера солдатів під стіною. Оберет холодним жестом: вільно! Зняли з нього шинель, забрали рукавички. Оберет прилизав білий чуб і виразно глянув на молоденького офіцера, на свого ординарця : всіх — геть на вулицю, хай провітряться! Залишаються тільки троє... Видно було, як з полегшенням, мовчки, принишкло солдати один за одним потовпилися в двері.

Молоденький пересмішник підтягнув лаву, і оберет, не глянувши на Павлика, сів. Очі втулив у дошку.

А за його спиною став, як секундант, гарний високий ординарець, руки склав на грудях і наготовив уїдливо-поштиву посмішку.

З деяким острахом Павлик зиркнув на суперника: вперше так близько, та ще й роздягненого, він бачив перед собою Ган-са-оберста; його вразили білуваті, холодні, наче закляклі, пальці офіцера; і все було якесь білувате — лице, вуха, добре виголене підборіддя.

Оберет почав гру двома пішаками. Хтозна, чи Павлик перехвилювався, чи був страшенно напружений, а може, його гіпнотизував отой холодний, без ніякого живого скліпування, безпристрасно втуплений в дошку погляд оберста, або дратував неприємний запах одеколону, а може, все разом одштовхувало і одволікало його увагу. Павлик не зрозумів, не втямив, як воно сталося: на сімнадцятому ході, та ще так просто й безглуздо, він програв. Не повірив собі, глянув на дошку: мат йому!. Мат від німця! Від цього мерзлого самовдоволеного деспота!

І тепер за спиною оберста молоденький офіцерик до вух розтягнув губи, не зрозумієш, чи то він серойзно, чи награно; він швидко міняв усмішки — від захопленої до блудливо-здивованої і в театральному захваті вознісруки: браво! Аплодую!

Оберет холодно й мовчки встав, показав жестом: шинель мені! За всю гру він, здається, жодного разу не глянув на хлопця. Кивнув ординарцеві: двері! Той кинувся одчиняти йому.

І тоді Павлик, який все ще непорозуміло кліпав на дошку, зупинив німця:

— Гер офіцер! Так не годиться! Другу партію.

Ганс-оберст поморщився. Спитав неприязненим поглядом ординарця: що від нього хочуть? Той швидко, з напівусмішка-ми став пояснювати йому. Не скидаючи шинелі, оберет сів, оддав картуз ординарцеві. На обличчі застигла в нього якась нетерпеливість, а може, нуднувато-холодна досада.

Розставили шахи.

Тепер Павлик не бачив ні білих закляклих пальців оберста, ні гострих його колін, не чув од нього й запаху одеколону. Він весь

заглибився в себе, в гру; забилась, запульсувала на переніссі тоненька болюча рисочка. Ввійшла мати в хату, стала збоку. Стомлена була, перемерзла, бо довго греблась в заметах, видовбувала в степу бурячки з кагатів, та все ж не пішла грітись, вклякла, насторожено мізкувала: чого її син та зв'язався з оцим, ну наче не від людей, а від страху й морозу народженим чоловіком-воякою? Мати вдивлялася в білу потилицю Ганса, помітила щось недобре: на голові оберста темніла чорна латочка. Все волосся у нього було біле, ріденьке, акуратно прилизане, а от на тім'ї, на родимчику — маленька кругла плямочка, кущ дикого чорного волоссячка. Мати вдивлялася трохи злякано і згадувала чуте від старих жінок: то погана прикмета. Цей чужий чоловік (хтозна за які гріхи і, може, не свої, а батьків) мічений був чорним перстом. Краще б він не ходив до них у хату, а то ще й Павлика підняв і коліна свої гострі на нього наставив.

Благально, через голову оберста, мати подивилась на Пав* лика: "Сину! Нащо він тобі? Не зв'язуйся з ним. Повір мені}) це добром не закінчиться".

Та Павлик швидко й нервово одмахнувся, щось неймовірно круте кипіло в його очах, і він смаковито, задоволено припечач тав конем чи якоюсь фігурою: ,

— Мат вам, гер оберсті Повний капут! Ясно?

Знов ординарець зблиснув усмішкою, розтягнув губи до самих вух, тільки на цей раз щиро, з трепетом, і вип'ялив очі: грос скандал, грос-грос скандал!

Оберет ще холоднішим жестом: картуз! І вийшов з хати, перед самим носом ординарця стукнув дверима.

Та вечір на тому не закінчився.

Видно, од нервового напруження у Павлика довго трусилися руки, він і радів, і був зім'ятий, стомлений. Раз, вдруге він кидався оповідати матері, як саме, якими фігурами він розтрощив оберста і як Ганс не одеколоном, а морозом дихав на нього.

Ліг Павлик, щоб трохи вгамувати серце. Глянув на птицю Сімург, на приховані під її крилами, в густому пір'ї, червоні зірочки.

— Ну що, Сімург? Не мине помста-кара нічних розбійників?

Не встигли вони з матір'ю перегомоніти, вспокоїтись, отямитись, як раптом скрипнули двері, і на порозі виріс — оберет! Сам! Без ординарця повернувся! Павлик навіть подумав: щось, видно, забув — рукавички?

А оберст із скрижанілою неприступністю витягнувся в дверях і показав рукою (в рукавичках!) якийсь таємний знак: три відстовбурчені пальці:

— Драй партій!

Ага, він хоче реваншу. Побитим не дозволяє йому честолюбство йти і вкладатися спати. Такий вціпенілий, замкнений вигляд, наче він поставив на карту смерть або перемогу самого фюрера, не менше.

Щось недобре побачила мати в його побілілих, нервово розширених ніздрях, в його стиснутих тонких губах, якесь погано приховане кипіння, нещадну лють. Вона заступила дорогу:

— Ні, ні, хватить! Мальчік кранк, кранк, кранк!

— Я гратиму, мамо! Хай не думає він, що всі стають навитяжку і тремтять перед ним... Гут, гут, хорошо, сідайте,— швидко показав Павлик на лаву.

Крижина, айсберг в зеленому мундирі повернулась корпусом, сіла і з холодним виглядом застигла. Рукавички — з рук, картуз свій — на лаву.

Тепзр їх двоє, Павлик і оберст, залишилося під пустельною птицею, а мати, невдоволена, з тіпанням в душі пішла на кухню і звідти побуркувала вголос:

— Безтямний ти, Павлику! Схаменись! Хіба ти не знаєш, які це іроди, що вони роблять з нашими людьми?

Билась в барханах птиця Сімург, і бився Павлик, він був мовби в засліпленні, в нервовому ударі, в тому напруженні духу; коли наш розум проломлює все. Оберет ганебно програв: з трьох партій він лише одну, і то з великим скрипом, раз по раз витираючи хусткою холодну росу з лиця, звів на нічию. То був справді скандал, повний розгром.

Оберет швидко встав, а очі у нього були білі-білі й невидющі, натягнув шкіряні рукавички і погрозив пальцем просто під носом Павликові:

— Мальтшік, то єсть некорошо! Отшінь некорошо, мальтшік! Шлехт!

Розвернувся і гуркнув за собою дверима.

— Пішов? Ну, слава богу! — настрахано вимовила мати.— Невже ти не бачиш, Павлику, як він ціпить зуби? Благаю, одвернись, не грайся з вогнем.

А Павлик втупився в стелю, і сніговим вихором мерехтіло перед очима, одпускало йому, спадало напруження, якась зім'ята, стомлена, а може, блаженна усмішка тулилась на вустах. Що той оберет погрожував: некорошо? Бити його — нехорошо? Не звик до того? Вищий над нами? Хай знає: на злодія і стіни падають в чужій хаті.

Німецькі солдати, яісих оберст вигнав на мороз, входили один за одним, ухкали з холоду, стукали чобітьми. Вони ворушили сіно, стелили собі на парах, і всі придавлено, спідтиха перезиркувалися між собою і, як на щось заборонене, трохи незрозуміле, поглядали в куток на Павлика. Видно, вони прочули вже, що Павлик побив їхнього оберста, і хтозна, чи раділи тому в душі, чи побоювалися...

Та, мабуть, чутки розлетілися по всьому селі. То одна, то друга сусідка забігали до Тасі, мовби щось позичити. А позичити не було чого, хіба що жару на розпалення, то сусідки просто гомоніли, а там швиденько підсовували Павликові або печене яблуко, або якогось на остюках маторженика і нишком, гаряче підкивували йому.

— їж, поправляйся, ти в нас тепер солдат...

А вранці влетіли гуртом хлопці в куфайках, рукава до землі, у строчених валянках, п'яти червоно виблискують в дірки. Зашморгали носами, затулили Павлика спинами, щоб фріци не чули, і стиха зашепотіли:

— Пасько, правда? Лупи його! Тс-с-с, наш Калашник казав: наші взяли Дніпро і вже сюди, на Долинську, жмуть!

...Той фатальний день і та ніч! Немовби друга чорна гора стала перед її очима.

В степах вляглась буря й заметіль. Налягли сухі й пекучі водохрещенські морози. А в село ще привалило з фронту фашистів. І от — зле й нервове вештання, гвалт, рев машин у снігах, збориська, чорні прапори над колонами. Запахло чимось зловіщим, одні казали — палитимуть, інші — виганятимуть всіх з села! Люди відчули тривогу й заштурхували дітей в.погреби. Між собою тітки перешіптувалися, що в фашистів якісь похорони, великий траур: десь їх за Білою Церквою, під

Корсунем, побито цілу армію, танків, розказують, гармат небачену тьму потрощено, генералів не менше сотні в полон взято...

І в Павликовій хаті загув і заворушився розтривожений вулик: придавлені, спохмурнілі чужаки вовтузилися в темряві, згрібали сіно, складали своє солдатське манаття. Тепер уже вони затуляли вікна і вклякло прислухалися до гулу наших, червоних яструбків.

А на вулиці в ранній зимовій темряві — рипання снігу, збуджені голоси, гелгіт під вікнами, фашисти ходили групами, з машин гриміли траурні марші, пила й виспівувала офіцерня, як на поминках. То тут, то там ввалювалися в хату, лізли до жінок:

— Матка, сало, яйкі, шпек — бістро, бістро! Ніч насувалась холодна, синя, крута, тривожна. Павликові теж не спалося, щось і йому розворушили в душі. В самому повітрі, відчувалося, нависло щось грізне.

Павлик лежав насторожено, оті гелготи, лайки, голоси — все аж хльостало його по душі, так все напружилося в хаті й за вікном, як перед різнею.

І от — кроки до них: важке скрипіння снігу, сміх і розмова двох, тупіт у сінях. Двері навстіж, і ввійшло двоє: оберет і не ординарець, ні, а новий офіцер, мабуть, із фронту, бо на щоці й за вухом у нього — білий бинт-перев'язка. Видно, друзі-фрон-товики зустрілися і на радощах хильнули чарку. Очі в обох од-свічувалися зеленою кригою, неспокійно блукали, а губи. розпливалися в хмільненьких гримасах.

З порога вони показали солдатам в дві руки: марш на вулицю, швидко, звільніть кімнату!

Картинно, спираючись один одному на плече, вони застигли перед Павликом, і оберет, як на щось неживе, кивнув на Павлика, мабуть, показав камрадові: ось він, той самий...

— Мальтшік, будем ігpаль! — спробував зліпити усмішку офіцер з пов'язкою.— Отшінь, отшінь корошо ігpаль! Гут єсть, мальтшік?

Вони стояли вдвох, високі, наодеколонен!, в теплих, на хутряних підкладках шинелях, з пістолетами за поясами, а перед ними лежав зблідлий за довгі зими, напружено зосереджений хлопчина, і .що він міг їм відповісти?

З нудьгою, з нетерпінням поглядав на вікно, де стояла крута синя темрява: аби ж мати скоріше! Він їй шепнув би одне слівце: жени їх, мамо, в три шиї, цих п'яних германаріхів, од них салом і шнапсом тхне! І мати розп'ялась би над сином, вона б криком і вогнем душі витурила б їх геть, окаянних, у сніг, на вулицю, не глянула б на їхні холодні пики і на пістолети за поясами.

Однак мати... Треба ж таке, щоб все збіглось докупи: саме перед тим мати розвела вогонь у плиті, хотіла поставити вечерю варити, кинулась до відра, а води ні граминки нема, сухо. Зітхнула мати тяжко й подумала з досадою: доведеться їй плутати ногами аж хтозна-куди, до самої греблі. Давно не було такого в селі, щоб криниця у них промерзла до дна, заскріла. І не тільки у них, а й у Вусті, у всіх людей на кутку. Морози пекли люті, та й прикмета ніби недобра. Пробили баби ополонку на ставку, і тепер всі ходили туди по воду. Мати взяла відра, коромисло, ще постояла в хаті, ніби не хотілось їй покидати самого Павлика (і така зловісна тривога в селі), згадала стежку в снігах, в обрушених заметах, запнулась тугіше і таки

пішла.

Тільки стихло легеньке рипіння снігу за нею, аж тут ці двоє в хату. Оберст і його фронтовий камрад.

— Мальтшік, будем немного іграль. Айн, цвайн, корошо іграль.— Той, з пов'язкою на щоці, безцеремонно взяв шахівницю і, трохи захитуючись, скидаючи на долівку фігурки, почав розставляти їх.

Одвернутися, сказати: не хочу, не граю, йдіть собі геть в пекельну ніч, звідки й прийшли? То ще подумають, що він злякався, відступив, здався без бою, заховався під материне рядно.

"Ну що ж, я готовий!" В Павликові знов прокинувся той упертий, нещадний до себе Пасько, який ліз на край вербової гілки, щоб собі і всім на світі доказати: він може!

Веселий хмільненький фронтовий камрад усадив оберста на лаву, сам став за ним, сперся руками на його плече і тепер сміявся, поляскував друга, підохочував його, як мисливець підохочує натренованого хорта: ату! Вперед! Зразу — і на шмаття його!

Та оберст після яєчні й шнапсу був затятий в думках, в честолюбстві, а сів за дошку — і в голові попливли хмари, а може, димова завіса з жовтим отрутним газом, летіли шматки траурних маршів, а фігурки тікали від нього, ховалися в окопах, і він мерзло супився, ліз напролом, важко й грізно дихав. Павлик вліпив йому конем перед самим носом"

— Мат вам, гер оберст!

— Ах-ха-ха! Ах-ха-ха! — залився, зареготав фронтовий кам" рад і щиро, з усього розмаху ляснув оберста по плечу.— Ето есть некорошо! Некорошо есть! Ганс, я не понімаль! Две сот марок ти виіграль у мой, у меня, а мальтшік проіграль! От-шінь, отшінь некорошо!

Від того реготу в оберста все лице пересмикнуло, затрепетало холодними жилками, він згріб фігурки й розсипав, знов хотів їх розставити, і видно було, як у нього дрібно-дрібно трусяться руки.

— Нох айн маль! Ще раз!

Тяжка, зловісна тиша повисла в хаті. Треба було кинути все, одвернутися, сказати: годі, не хочу, вбийте — не буду грати.

Але оберет, вже зовсім сліпий од накуреного диму (вони вдвох смалили сигарети), од реготу, од хаосу в голові, од нестерпної отруйної завіси, ломився крізь амбразури, крізь колючий дріт, в прірву, і тягнув за собою Павлика. А Павлик теж був як в лихоманці, не тямив, не розумів, над яким він урвищем повис.

Ніхто з них і не чув, як легенько прочинилися двері і заглянула в хату закутана в хустку білявенька Зінька. Вона притискала до грудей маленьку макітерку, ще теплу; то вона принесла Павликові добре підсмаженої картопляної бабки та ще й на густій соєвій олії, яку вони виміняли у німців. І от Зінька стала й оторопіло кліпала очима: що тут коїться? Повно диму в хаті, один німець регоче й пихкає цигаркою, а другий пригнувся над лавою, вп'явся очима в Павлика, ніби хоче проковтнути його. І коли Павлик в тому ж лихоманному азарті вигукнув: "Амба, капут вам, фріци!",— а за спиною реготнув отой з пов'язкою, оберет раптом підскочив, скреготнув зубами і вихопив пістолет...

Зінька довго не могла отямитися, розповісти потім людям, як воно все обернулося.

Гримнуло в хаті, вдарило вогнем і димом. А в диму — крик і гвалт! Охнув Павлик, несамовито скрикнув німець, отой з пов'язкою, вдарив оберста по руках. Брязнув на долівку пістолет, випала обойма, й посипались патрони. Видно (так люди потім говорили), навіть фронтовик-німчак був приголомшений диким засліпленням оберста, його скаженою лютті, безсилою жорстокістю. І жорстокістю проти кого — проти лежачого хлопчини? Він з криком ударив свого друга в спину, одкинув його до дверей, і вдвох вони .мало не впали на Зіньку. Макітерка випорснула у неї з рук, бухнулась на високий поріг — і тільки

бабка запарувала гарячою парою під ногами. А Зінька, до жаху налякана, з одним черепочком в руках, шмигнула у двері і, як мишеня по снігу, застрибала боком, навскоч додому. Що вона крикнула матері, сама не пам'ятає.

15

Мабуть, ніхто в селі так не любив дітей, оту замурзану, голодну, голопузу малечу, як добра, зморщена й зсутулена в клопотах Вустя. І ні в кого в хаті не товклося стільки малих розбишак, як у тітки Вусті, і своїх, і сусідських, і менших, і старших. То була справді в селі гуртова, одчинена для всіх хата, як і добра Вустина душа: заходьте, пригостить вас, зігріє, розпитав про ваше здоров'я, про бабу і бабиних онуків, дасть вам трави од пристріту і від ломоти в попереці, а дітям вашим, дивись, знайде якийсь гостинчик. Аби не тітка Вустя, хтозна, чи знали б діти в селі, що молена виростати одним великим гуртом, сім'єю, всім, своїм і чужим, в одній хаті.

Зараз тітка Вустя, нап'явши на свою голу душу куфайчину, притупотіла, настрахана, до Павлика, а двері тут навстіж, а в хаті темнюще, а смердить паленим порохом і накуреним димом, аж в горлі дере.

— Господи, де ж воно, дитя? Що зробили з тобою, синку, оті бузуві ри? Іроди, поножовщики, на кого вони руку підняли? Мало їм крові на землі, щоб їх трясця била! Моїх двох синочків забрали, а тепер і цього безневинного, хлопця золотого!..

Вустя завмерла. їй здалося, що хтось в темряві поворушився.

— О, милосердний... Хто там ще є?

— Тітко, не оплакуйте мене. Я не вмер, я живий. Йдіть сюди, в мій куток.

Пресвята богородиця — Павликів голос! їй-богу, він озвався, золоте дитя! Та чи це не сон, не мариться їй?

— Павлику, як же воно? Не лякай, душа вискочить з тіла!..

— Присвітіть. Сам не второпаю.

Поки вона роздмухувала жар, поки присвічувала той нужденний каганець... І вжахнулася: кров! На щоці й на пальцях у Павлика! Не густо, легенько текла кров із чуба, темною латочкою напливала на скроню.

— Видно, гад, стріляв у сказі, в засліпленні і от промахнувся. Поза вухом чиркнув. Бачите, аж пальці в мене клеяться. І подушку я вимазав...

Павлик глянув на сусідку, на її біле, змертвіле, заклякле од жаху лице і засміявся, тільки якось нервово, з сухими спазмами в горлі:

— Не лякайтесь, тітко. Тепер я сто років житиму. Падав з верби — не розбився, стріляв у мене фашист — не вбив. Може, я од смерті зачаклований, як ото в казках буває? — і він знов здавлено й сухо засміявся, а проте (Вустя бачила) пальці у нього вистрибували, не могли застебнути ґудзика.

— Збирайся, Павлику, збирайся швидше. Бо раптом ще раз приволочиться той ірод мерзлоокий, воно ж п'яне,— зиркнула Вустя на вікно, а там тьма чорна, крики й гортанні голоси, і її вжахнула ця думка про оберста.— Давай, синочку, скоріше, я допоможу тобі, у мене в хаті перебудеш.

Вустя знала: де вона, там до неї прибіжать її солов'ята — он стоять вже нищечком в сінях і під хатою.

— Ану, діти, підтягуйте сюди санки, до порога, та хутенько. Мала, присадкувата Вустя, на коротких ногах-ступочках,

однак вхопила Павлика, згребла в оберемок, обгорнула його ковдрою і сама понесла з хати (а збоку бігла й підтупцювала Зінька). Всадили його в сани, взялись гуртом і попхали ґринджоли в темряву, в замети, через споночілий сад.

Десь ревли марші на вулиці, і двоє за берестком сварилися добірною німецькою лайкою.

В приземкуватій, довгій, обвішаній дитячими штаньми й сорочками хаті, де клубками стояла пара й густо пахло чимось одвареним, знайшовся куток і для Павлика. Перенесли його туди, між якісь торби й вузли, і одразу сповзлися до нього всі Вустині дітлахи, хто з лежанки, а хто з печі, а може, тут було двое-трое й сусідських. Павлик ніяк не міг вгамувати в собі нервовий дрож, давився од сухого сміху і знов починав розказувати :

— Тітко Вусте, чуєте: зо мною щось трапилося! Коли той оберет вистрелив, я аж підскочив і сів. Дивлюсь, а я сиджу, ось так, рівно сиджу, ну так, як сидів колись раніш, до верби. Не вірив, та й зараз не вірю собі: гляньте, хіба може бути таке? Це ж чудо якесь! А може, а може, і біга... і ходити я почну колись? Га, тітко?

— Аякже, аякже, Павлику! Ти послухай: в мого брата жінки, в Гальки, на хуторі Дишловому вона живе, таке нещастя скоїлося: малу її дочку пес колись перелякав. Стрибнув на неї з-за воріт, гавкнув, дурний, — і мале заніміло, не балакало зовсім, голос пропав. Мучилось дитя років п'ять чи шість. Та оту жнива, коли саме хліб косили, понесли Гальку коні, просто з гори поперли в ставок, на кручу, от-от розіб'ють і воза, і її, а мале схарапудилося, та як закричить: "Мамо! Мамо-о!" І стала дівчинка говорить. Вибалакалась і так зараз лепече, як ластівка... Воно, Павлику, недаром люди кажуть: клин клином вибивають. Ото як

перетрясло людину, треба ще раз потрусить, і все стане на місце, я так бабським розумом думаю. Ану, сядь! От бачиш, ти рівно сидиш, гарненько. Вір моєму слову: ти видужаєш, Павлику, зовсім видужаєш! Скоро наші прийдуть, армія наша, звільнять село, і ТИ поїдеш у Київ. А таля, у Києві, там є такі мудрі голови, хвігурги називаються, вони з дощечок, з дровенячок живу людину тобі стулять. А ти ж молоденький, ти здоровий, ти ще бігатимеш так, що Салабай за тобою не вженеться. Правда, синку!

Вустя не просто прибалакувала, вона знайшла чисту мар-лечку, якусь густу, як мед, мазь, обв'язала Павликові голову і сказала, що подряпина в його чубі зовсім легка, днів за два, за три все присохне, заживе, і вона, Вустя, ще вдарить під "ойру" оцими чунями на Павликовому весіллі, на клапті поб'є бабське ввуття. Видно, дуже подобалося Зіньці веселе материне ворожіння й приплакування: дівчина стояла тут же, коло матері, за всім стежила великими здивованими очима і розтуляла губи, м'яко, з добротою, трохи присоромлено усміхалася. А Павлик покірно підставляв голову, з-під Вустиних рук поглядав на Зіньку, на її кирпатеньке розумне лице, і йому дуже багато хотілося сказати їй, ну хоча б таке:

— Коли все збудеться, Зінько, чуєш, все те, що мати твоя сказала, і я поїду в Київ, то й ти поїдеш зо мною, добре? А там, після хірургів, ми знаєш що зробимо? Ми візьмемося з тобою за руки і побіжимо, ні, просто полетимо на високі гори, щоб подивитися на Дніпро, на лаврські печери, на те місце, де стояв колись бог Перун, висічений з дерева, і сяяв золотою головою... Ми ж з тобою, Зінько, дружимо давно-давно, з самого дитинства, і давай хай буде й далі так, вічно, скільки ми й житимемо, правда?

Обережно помацав Павлик перев'язку і знов якось здавлено, сухо засміявся до когось невидимого, може, до своїх думок:

— Бачите, як воно виходить: фріц хотів мені зла, а все навпаки обернулося. У злих завжди так: копають яму для когось...— раптом

Павлик стрепенувся, застиг з німим напруженим страхом на обличчі, мовби до чогось прислухуючись за вікном.— А мати моя? Ми ж забули про неї! Прибіжить, гляне, в хаті — кров, нема нікого... Що вона подумає, бідна?

Тепер і Вустя, і Зінька пополотніли, мову їм одібрало, навіть хлопчаки на лаві примовкли. Всіх наче облило отою з морозу, пекучо-холодною водою з ополонки.

— Божечко, що ми наробили! Побіжу, там у неї серце лопне од страху. Це я безтямна! Забула! — заохала, заметушилася Вустя, щось нап'яла на себе і, за всіх і перед всіма винувата, кинулася з хати в круту холодну ніч.

Стежка була протоптана в снігу понад річкою і звивалася, "темніла попереду то як рівчак, то як пробитий зайцями слід. Мати йшла з коромислом на плечах, плутала ногами, і серце у неї билося глухо, не того, що важко йти, що темно, що облила куфайку водою і вся одежина обледеніла на ній, взялась мерз* лою корою,— не тільки того. Чомусь вона поспішала), тривожилась: кинула хлопця одного, а ніч якась неспокійна, з криками й гвалтом у темряві, як не перед добром. Та якби він хоч накрився, одвернувся, не пік їх отим своїм непокірним, зненависним поглядом, а то ніби хоче до стіни їх всіх пришпилити...

Останні кроки перед хатою вона вже просто підбігала, задихаючись од сухого перемерзлого повітря. І от — наче удар обухом: темно у вікнах... Де Павлик, що з ним? Вклався спати? Так ні, мав би піджидати її. Ступила в сіни — і відра задріботіли в її руках: що це? Двері навстіж, все одчинено, а з хати несе гіркою паленою сіркою, димом. Байдачна кинулась туди і вже не пам'ятає, що вона там робила: де шастала, як і чим присвічувала собі, як вона судорожно обмацувала постіль, і от — щось мокре, липуче на подушці. Горло їй здавило, вона ні охнути, ні крикнути не могла. Гарячковита, безжальна до> себе, вона й не тямила в цю мить> що добиває, мучить себе даремно, що Павлик, живий і здоровий, гомонить зараз спокійно в сусідів, у тітки Вусті. "Де він? Що з

ним зробили бузувіри?" — кидалась вона, і страшні видовиська попливли у неї перед очима. Зосліпу вона бачила, яв гурт фашистів, а серед них оберет, влетіли в хату, звалились на Павлика, стрілянина, лемент — і потягли нещасну дитину в сніг, в почорнілий сад.

Замість того, щоб постукати до сусідів, вона вискочила на вулицю, а тоді в сад, в глибокі замети і там, падаючи на горбках, гребучись в снігу, заметалась поміж деревами, серед загуслих важких тіней. Почула якийсь голос за собою, наче її кликала Вустя, та, боже, скільки голосів роздирало їй зараз душу! Скотилась до річки, голі руки у неї заклякли, але вона не чула ні холоду, ні болю, ні пекучих сліз на щоках.

Знов прибігла до хати. І, мабуть, зовсім осліпла від безглуздого терзання. Ще страшніша картина їй привиділася за темним вікном: ніби там, у хаті, стояв оберет, стояв і чигав, п'яно дивився на порожнє Павликове ліжко. Мати й дух затаїла: він, оберет! Он і чорна мітка у нього на голові! Пуста, вихолоджена хата, і мов привид самого Вельзевула — оберстї "Ах ти змія люта, пекельна ти душа! На кого ти руку підняв? Ти знаєш, скільки серця, мук, болю свого я вклала в нього, в сина мого безневинного! Скільки недосипала ночей, страждала, ду шу терзала собі, благала в долі, щоб хвилинку, день доточила йому, щоб крапельку сонця, радості вимолити синові:! А Черкес? Та він дихав, сміявся, небо пригортав для Павлика, вія мов живою водою окропив його, у ньому й з нього золоту дитину викохав. А ти, холодний мертв'як? Як ти смів-?".

"Спалю тебе, спалю, фашисте проклятий!"

В гарячці, в хапанні зашастала вона під куфайкою, знайшла два саморобних сірники з великими сірчаними головками. Намацала витирачку. "Ось тут, саме тут! — сказала собі й присіла, сперлась коліном на призьбу, де в неї рядочком стояли кукурудзяні снопики, якими утеплювала стіну.— Спалю хату і тебе, іроде окаянний!"

Чиркнула сірником, а він зашипів і з шипучим вогнем проковтнув сірку й погас. "Бач, прокляття яке на мою голову!" Другий сірник спалахнув сильніше, розгорівся, і вона долонею затулила вогник, піднесла його до сухого, гострого, як добре наточена коса, аж зашкарублого на морозі кукурудзяного листя. Полум'я легенько вчепилося й поповзло вгору, потріскуючи сухим бадилинням. "Все, все хай попелом піде!"

Сама наче в жару, кинулась вона в сад, в чорні замети, а гострий вітер повівав знизу, од річки, а мати бачила птицю, бачила гарячі її крила, які б'ють, лопочуть під хатою, роздмухують вогонь. "Сімург летить! Кара гаспидам фашистським!" їй і в голову не спадало, що те полум'я од снопиків не дотягнеться до стріхи, що оберет вискочить з хати (якби він там був), бо що з того, що вона приткнула двері на якусь благеньку засувку.

За спиною вона почула крики, гвалт, постріли, з жахом подумала: "Женуться! За мною! Тікай і ховайся, пропаща Тасько!" Скотилась клубком з гори, набравши собі снігу повну пазуху, а далі берегом, понад заметеною річкою, обдираючи лице й руки в чагарниках, вибралася за село в глуху балку. Тільки тут второпала, що несе в руках якийсь вузлик. Ага, вона шукала на кухні сірники, всю її трясло й лихоманило, і от щось трапило під руки — той давній полотняний вузлик, де вона ховала Павликове добро,— з хліба виліплені фігурки. Для чогось вона схопила його, ткнула за пазуху, а тепер вчепилася в нього скарлюченими пальцями, не випускала, несла на лютому морозі, мов бозна-яке золото.

Вигреблася з балки на гору, і така глибока ніч, такий потемнілий степ дихнули їй в очі холодом і пустельністю, що. вона, самотня в заметах, маленька перемерзла піщинка, з гіркотою подумала: "Пропало все, пропало життя, розвіялося". Обкутала себе щільніше, сховала затерпле обличчя в комір і вже бездумно, не вибираючи дороги, побрела снігами далі од села, од глухих криків і пострілів.

Ніч насувалась на неї темна, десь ледве чутно погримувало за горбом; напевно, далека фронтова заграва трохи підсвітлю-вала небо на сході. А в неї було три ночі бездумних тяжких блукань, глибокі балки, замети, трусанина тіла й душі, ночівлі на чужих хуторах, десь у вистуджених сінниках" сараях.

Фронт, як видно, таки насувався, частіше погримувало з темряви, снували в снігах, в чорній пітьмі фашистські обози, машини, гурти солдатів, і вона боялася заходити в села, де зараз ворушилося все від окопної німчури. їй здавалося, що за нею ходять, що хтось плутається по її слідах, вона бачила нібито за собою, в степу, дві-три постаті і серед них оберста.

Обмерзла, вона доволочила ноги до якогось великого приін-гульського села. Сил далі не було йти, стала під копичкою соломи, спиною в кубло, заціпеніла: якщо не перегріється в сю ніч, пропаде, зовсім задубне. Тряслась в кублі, коли раптом вийшов з хати хлопчина, років дванадцяти, видно, хотів наскубти соломи. Злякався, наставив ключку на неї, мов на якесь приблудне нічне страховисько, зіпнув, як риба, ротом од страху: "Ти! Пшов! Ану!" Та сам крутнувся і дременув од неї з. німим криком: вовк!

...Вийшов я з хати, а на вулиці темно й глухо. В холодному небі, десь високо-високо над землею, тривожно гули літаки. Я їх знаю: то німецькі бомбовози. До переправи летять. Он погримують дальнобійні за Інгулом. Скоро наші припечуть фашистам, побіжать вони.

. Я взяв ключку і пішов до соломи. Та тільки ступив до кубла, а там — щось чорне, все в снігу, очі лихоманко горять. "Хто?" — аж тенькнуло мені в грудях.

Через хвилину мати моя пропихала в хату якусь обмерзлу, закутану жінку. Ми її всадовили на лежанку, напоїли чаєм, а вона дрижала вся, вистукувала зубами. Ми їй вмостили подушку під спину, обгорнули

ватниками, сказали: "Засніть! Погрійтесь". Однак спати жінка не могла, дивно, невидюще поглядала на вікно, а потім попросила:

— Запніть шибки. Бачите, він там стоїть, надворі, оберет, полковник...

До самого ранку жінка розповідала гірку свою повість — про Павлика, про солдата Черкеса, про себе. А коли вона, зовсім ослабла, обм'якла в теплі, обмовилась про те, як підпалила хату і кинулася безтямна в сад, в сніги, мати моя охнула і втупилась в темряву, туди, де сиділа ця жінка:

— Що ви наробили, нещасна душа? — гукнула мати з болем.— Навіщо ви мучите себе, терзаєте, хіба вам справжнього горя мало? Лихолишенько, аж куди забилась людина, і даремно, даремно все!

Тепер ця приблудна жінка умовкла в кутку, насторожилась, мабуть, всіма думками стрепенулася: "Як? Що вона ще наробила безглуздого?"

— Чого ж ви побігли? Чого не оглянулись, до людей не постукали? У вас є сусідка Вустя? в Вустя? Так от: вона забрала вашого сина, швидко перевезла, в хату сховала. Та боялась, що німці прийдуть, раненько встала, на сани його і одвезла на хутір, до сестри чи братової своєї, не скажу точно.

Довго, мовби прокидаючись од страшного сну, жінка вдивлялася крізь хатній присмерк в біле сонне лице нашої матері. Підвелась, сіла простоволоса на лежанці. Щось в її очах стояло, як морозяний туман, а тоді попливло, розвітрилось, прояснішало трохи.

— Слухайте, а звідки ви знаєте? Про Вустю? І про Павлика Мого?

— Як не знати? Господи, тут одна дорога понад Інгулом, її стільки у нас люду перебуло за зиму, стілько горем, нещастям перегнало і з

вашого села, і з усіх сусідніх та навколишніх. А про Павлика та про Калашника люди зараз найбільше в селах балакають, що день, то нові чутки. Кажуть, він вам дуже близький родич, Калашник, і ніби вночі до вас часто заїжджає, тайкома од фашистів, і два мішки сахару якось привіз — для людей...

— Т-с-с, тихо! Ви кажете: Вустя сина забрала?

— Ну, Вустя. Оце вчора двоє з вашого села було, кудись вони тікали: один — дід старий глухуватий, звати його Сала-бай, чи що, а другий — такий малий, горбатенький...

— Диви, Вустя,— одходила, отямлювалась жінка, та все ще не вірила собі й нам.— А й справді, коли я, ну геть очманіла, кинулась в сад, то мені причувся-таки Вустин голос. Може, вона й справді кликала, може, звала мене, а я, зовсім одурівши...

Вона сповзла а лежанки, навпомацки, поспішливо почала збиратися:' нап'ялювала підсохлу на плиті і від того короблену куфайчину, валянки, хустку.

— Піду! Сили небесні: третю ніч тиняюсь! Видно, геть збожеволіла, сина в селі покинула і погнала, побігла в ніч...

— Та куди ж це ви? Погрійтесь, перебудьте до ранку, а тси ді... Хай валянки оно протряхнуть, вони ще мокрі. І часинку поспіть.

Щоб довго не впрошувати її, мати моя швидко погасила сліпачок, захлиекала босими ногами, перевірила, чи замкнено двері, а тоді шепнула тихенько в темряву: "спім!" І не тільки нам, а ніби шепнула й лаві, насупленим куткам, старому струхлявілому мисникові і вітрові за вікном.

Мабуть, година була страшенно пізня, коли б це не сіріло, не світало надворі, бо тільки я притулився до печі, як одразу й заснув. Скільки спав, не знаю. Коли прокинувся, в хату єочи-лося з вікон холодне зимове світло, і я второпав, що вже підкрався день і що мороз на вулиці й сьогодні пече. Глянув на лежанку — нікого нема. Ти диви, аж не вірилося. Мені навіть здавалося, що нікого вночі й не було, що ота закутана жінка і вся її історія з Павликом і Черкесом, все те мені просто (приснилося, наплелося за довгу зимову ніч. Та ба, а то що лежить на лежанці? Не сон, не якесь нічне видіння, а вузлик полотняний: справжній! Десь його, видно, ховали у запічках, і він порудів, підсмалився, і хтось його туго стягнув конопляною мотузкою. Жінка забула, Павликова мати. І я згадав, як вона злякала мене вчора під копицею соломи, з кубла.

Воно, може, й не добре було, та я не втерпів, трішки розв'язав той вузлик, з одного лиш краю, щоб двома пальцями залізти. І витяг... Мамочки, витяг я ліпленого коня, а він з білою гривкою, на низенькій ніжці-підставці, от жаль, тільки вуха у нього повідкришувалися. А ще витяг пішака, офіцера. Придивлявся, принюхувався до сухого хлібного запаху і хотів уявити собі: який же то Павлик, і як він грав у шахи, і чи ми зустрінемося коли-небудь з ним?

Тихо, грізно було на вулиці. Повалили фашисти через наше село, посунули валкою, злі, побиті, перев'язані, одразу видно — в окопів. "Одступають!" — носилося з двору в двір.

Глухо й швидко хтось затарабанив нам у замерзле вікно, я злякався, подумав: окопні і, дивись, оберст з ними! А попросилися в хату, щоб трохи пересидіти лиху годину, наші люди: високий чорнобородий дід-степовик, така ж міцна його баба і троє онуків — лобатий нахмурений хлопець (видно по очах: гарний забіяка!) і двоє менших дівчаток-онучат. Вони гуртом обступили ледь-ледь теплу нашу лежанку, витягли з торби щось перекусити, і коли шморгав носом і простягував руку лобатий хлоп'як, дід грізно цитькав на нього, супив накошлані брови, а на онучок поглядав ласкавіше, примовляв їм: їжте, сороки, їжте. І, мабуть, не для

них, не для своєї, баби, а скоріше для нас з матір'ю, дід почав гомоніти, одкашлюватись, охриплим, однак міцним голосом оповідати про всякі дорожні пригоди і про степові чутки.

А був, знаця, у нас недалеко, кілометрів з десять на хуторі, один одчайдушний хлопчина. Грав, кажуть, дуже гарно витинав на баяні і душевно співав пісень, особливо цю: "Ой, наступала та чорна хмара"... Збиралися коло нього такі ж малі одчайдухи, як ось мій онук Серьога (а ти цить, Серього, вуха настав і мовчи і хліб святий не колупай, чуєш!). Збиралися і таємно слухали радіо, ховав те радіо в себе хлопчина. І гранати, ружжа вони збирали. А вночі приїжджав до них Калашник, і вони їхали на станцію і там безстрашні діла творили: просто у вагонах фашистів підривали. А був з ними ще один солдат-фронтовик, Черкес, він зібрав цілий загін хлопчаків, і хотіли вони одного полковника вбити, оберста, страшно люту тварюку. І послали на розвідку отого хлопчину, що грав на баяні, кажуть йому: взнай і скажи нам, Павлику, як туди краще підстуїїитися (того хлопця, значить, Павликом звали). А він проліз серед ночі в хату, де спав полковник, та звалився через лаву, загримів, а фашисти в гвалт і схопили його живцем. Зв'язали, побили до крові, а вдень вивели під хату, поставили, щоб розстрілять. І от підкочує одна машина, виходить здоровий мужчина-офіцер в хрестах і каже полковникові, оберегові: сідайте в машину і беріть отого хлопчака, ми з ним по-своєму сквитаємося. І повіз їх в степ. А то був Калашник. Оберста вони тут же поклали в сніг, дали йому нашої земельки, а самі на станцію махнули. І от, може, ви чули, цілий ешелон полетів тоді з мосту, якраз проти Долинської. То все Калашник з отим відчайдушним хлопчиною...

Ми з матір'ю слухали цього міцного, обвітреного на морозі діда і нишком, спідтайна переглядалися: бач, знов принесли нам чутки про Павлика. Та ми вже знали про нього і не з дорожніх розповідей.

Я глянув на дідову сімейку, на лобатого онука, на бабу його в короткому кожушку, на двох дівчаток, а вони всі грілися коло плити, і раптом подумав: а може, давно-давно колись, в оту тяжку годину татарщини, коли степ наш за Інгулом, за Сал-ган-могилою, топтала дика

орда, ось в такій же приземкуватій хаті і такий же міцний дід-степовик сидів з онуками коло вогню і розповідав їм про живого Байду, і про живого козака Голоту, і про вірного його джуру молоденького Шума, і та журлива дідова розповідь понеслась потім по селах, від хати до хати, від людей до людей, і десь вона стала думою, а десь піснею про вірного Шума, а десь і загубилася на далеких дорогах. Може, й з Павликом, з Калашником буде таке? Може, без цих історій, без гірких наших чуток, без хатніх, з крові, з голоду Й війни легенд ми б просто не жили на землі, а якщо й жили б, то зовсім не так і не такими б людьми?